Shri Dhishagita Bhashanuvada Hindi Translation

શ્રી ધીશગીતા ભાષાનુવાદ

Document Information

Text title : shrIdhIshagItA Hindi translation

File name : shrIdhIshagItAHindi.itx

Category : giitaa, gItA, ganesha, upanishhat, hindi

Location : doc_giitaa

Proofread by : Paresh Panditrao

Description/comments : See the original Shri Dhishagita text/mUla

Acknowledge-Permission: Shri Bharat Dharma Mahamandal Varanasi

Latest update : November 29, 2022

Send corrections to : sanskrit@cheerful.com

This text is prepared by volunteers and is to be used for personal study and research. The file is not to be copied or reposted without permission, for promotion of any website or individuals or for commercial purpose.

Please help to maintain respect for volunteer spirit.

Please note that proofreading is done using Devanagari version and other language/scripts are generated using **sanscript**.

December 3, 2022

sanskritdocuments.org

શ્રી ધીશગીતા ભાષાનુવાદ

॥ ૐ તત્સત્ ॥

શ્રી ધીશગીતા ભાષાનુવાદ ।

શ્રીભારતધર્મ મહામંડલ કે શાસ્ત્રપ્રકાશ વિભાગ દ્વારા પ્રકાશિત
કાશી ।
સંવત્ ૨૦૪૬
મૂલ્ય ૮ રુપયા

પ્રકાશક :–
શ્રીભારતધર્મ મહામંડલ,
લહુરાબીર, વારાણસી - ૨૨૧૦૦૧

સંવત્ ૨૦૪૬
મકર સંક્રાંતિ સન્ ૧૯૯૦

ભૂમિકા

શ્રીભારતધર્મ મહામંડલ પ્રધાન કાર્યાલય કાશી ધામ કે શાસ્ત્રપ્રકાશ વિભાગદ્વારા, અબ તક અપ્રકાશિત પાંચ ગીતાઓં કા, હિન્દી અનુવાદ સહિત પ્રકાશન હોકર, હિન્દી સાહિત્ય ભંડાર ઔર સાથ હી સાથ, સનાતન ધર્મ ગ્રંથ-ભંડાર કી શ્રી-વૃદ્ધિ હુઇ હૈ । ઇસસે પહલે, સબ પ્રકાર કે ગુરુભક્તોં કે લિએ શ્રી ગુરુગીતા, સબ પ્રકાર કે સંન્યાસી ઔર સાધુ-સંપ્રદાયોં કે લિએ શ્રી સંન્યાસગીતા, સૌર્ય સંપ્રદાય કે લિએ શ્રી સૂર્યગીતા, વૈષ્ણવ સંપ્રદાય કે લિએ શ્રી વિષ્ણુગીતા, શાક્ત સંપ્રદાય કે લિએ શ્રી શક્તિગીતા, ગણપતિ સંપ્રદાય કે લિએ શ્રી ધીશગીતા, હિન્દી અનુવાદ સહિત પ્રકાશિત કી ગઇ હૈ । ઇસકા દ્વિતીય સંસ્કરણ આપકી સેવા મેં પ્રસ્તુત હૈ । સર્વવ્યાપક, સર્વજીવહિતકારી ઔર પૃથ્વી કે સબ ધર્મોં કે પિતારૂપ, સનાતન ધર્મ મેં, નિર્ગુણ ઔર સગુણ, ઉપાસનારૂપ સે પ્રધાન, દો ભેદ હૈં । યદ્યપિ લીલાવિગ્રહ, અર્થાત્ અવતાર ઉપાસના, ઋષિ દેવતા, પિતૃ-ઉપાસના ઔર ક્ષુદ્ર તામસિક શક્તિયોં કી ઉપાસનારૂપ સે સનાતન ધર્મ મેં સબ અધિકાર કે ઉપાસકવૃન્દોં કે લિએ ઔર ભી કઇ ઉપાસનાશૈલિયોં કા વિસ્તૃત

વર્ણન પાયા જાતા હૈ, પરંતુ લીલાવિગ્રહ ઉપાસના, અર્થાત્ અવતાર ઉપાસના તો પંચ સગુણ ઉપાસના કે અંતર્ગત હી હૈ ।

શ્રી વિષ્ણુ ભગવાન્, શ્રી સૂર્ય ભગવાન્, શ્રી ભગવતી દેવી, શ્રી ગણેશ ભગવાન્ ઔર શ્રી સદાશિવ ભગવાન્ ઇન પંચ સગુણ ઉપાસ્ય દેવતાઓં મેં સે સબ કે હી અવતારોં કા વર્ણન શાસ્ત્રોં મેં પાયા જાતા હૈ; ક્યોંકિ સગુણ ઉપાસના કી પૂર્ણતા કા, લીલામય સ્વરૂપ કે બિના, ઉપાસક અનુભવ નહીં કર સકતા । અસ્તુ ! લીલાવિગ્રહ કી ઉપાસના સગુણ ઉપાસના કી પૂર્ણતા કે લિએ હી હોતી હૈ તથા ઋષિદેવ, પિતૃ-ઉપાસના ઔર અન્ય ક્ષુદ્ર ઉપાસના કા અધિકાર સકામ રાજ્ય સે હી સંબંધ રખતા હૈ । નિર્ગુણ ઉપાસના મેં, સર્વસાધારણ કા અધિકાર હો હી નહીં સકતા । નિર્ગુણ ઉપાસના અરૂપ, ભાવાતીત, વાક્, મન ઔર બુદ્ધિ સે અગોચર આત્મસ્વરૂપ કી ઉપાસના હૈ । નિર્ગુણ ઉપાસના કેવલ આત્મજ્ઞાન-પ્રાપ્ત, તત્ત્વજ્ઞાની મહાપુરુષોં, તથા જીવન્-મુક્ત સંન્યાસિયોં કે લિએ હી ઉપયોગી સમઝી જા સકતી હૈ, ઔર કેવલ સગુણ ઉપાસના હી સબ શ્રેણી કે ઉત્તમ ઉપાસક-વૃન્દોં કે લિએ હિતકારી સમઝકર પૂજ્યપાદ મહર્ષિયોં ને ઉસકે સિદ્ધાંતોં કા અધિક પ્રચાર શાસ્ત્રોં મેં કિયા હૈ ।

સૃષ્ટિ કે સ્વાભાવિક પંચ-તત્વોં કે અનુસાર પંચ વિભાગોં પર સંયમ કરકે, પંચ ઉપાસક સંપ્રદાયોં કે ભેદ કી કલ્પના કરતે હુએ, પૂર્વાચાર્યોં ને પંચ સગુણ ઉપાસના-પ્રણાલી પ્રચલિત કી હૈ । વિષ્ણુ ઉપાસકોં કે લિએ વૈષ્ણવ સંપ્રદાય-પ્રણાલી, સૂર્ય ઉપાસકોં કે લિએ સૌર્ય સંપ્રદાય-પ્રણાલી, શક્તિ ઉપાસકોં કે લિએ શક્તિ સંપ્રદાય-પ્રણાલી, ગણપતિ ઉપાસકોં કે લિએ ગાણપત્ય સંપ્રદાય-પ્રણાલી ઔર શિવ ઉપાસકોં કે લિએ શૈવ સંપ્રદાય-પ્રણાલી, વિસ્તારિત રૂપ સે નાના શાસ્ત્રોં મેં ઉન્હોંને વર્ણન કી હૈ । પ્રત્યેક ઉપાસક-સંપ્રદાય કે ઉપયોગી, અનેક આર્ષસંહિતાઐં ઔર અનેક તંત્ર ગ્રંથ આદિ પાયે જાતે હૈં, યહાઁ તક કિ પ્રત્યેક સંપ્રદાય કે ઉપયોગી ઉપનિષદ્ ભી પ્રાપ્ત હોતે હૈં । ઉસી શૈલી કે અનુસાર પ્રત્યેક સંપ્રદાય કે ઉપાસક કે લિએ અપને-અપને સંપ્રદાય કે પંચાંગ ગ્રંથ હૈં । અપને-અપને સંપ્રદાય કે પંચાંગ ગ્રંથોં મેં સે અપને-અપને સંપ્રદાય કા ગીતાગ્રંથ સબસે પ્રધાન માના ગયા હૈ । વિષ્ણુ સંપ્રદાય કી શ્રી વિષ્ણુગીતા, સૂર્ય સંપ્રદાય કી શ્રી સૂર્યગીતા, દેવી સંપ્રદાય કી શ્રી શક્તિગીતા, ગણપતિ સંપ્રદાય કી શ્રી ધીશગીતા ઔર શિવ સંપ્રદાય કી શ્રી શંભુગીતા, યે પાંચોં ગ્રંથ અતિ અપૂર્વ ઉપનિષદ્ રૂપી હૈં । ઇન પાંચોં ગ્રંથરત્નોં કા પ્રકાશન અભી તક ઠીક ઠીક નહીં હુઆ થા ।

યદિ દેવીગીતા, શિવગીતા ઔર ગણેશગીતા નામ સે કુછ ગ્રંથ પ્રકાશિત ભી હુએ હૈં, તો વે અસંપૂર્ણ દશા મેં પ્રકાશિત હુએ હૈં । શ્રી ભારતધર્મ મહામંડલ કે શાસ્ત્રપ્રકાશ વિભાગ તથા અનુસંધાન વિભાગ દ્વારા પાંચોં ગ્રંથરત્ન અપને સંપૂર્ણ આકાર મેં પ્રાપ્ત હુએ હૈં । ઉન્હીં પાંચોં મેં સે યહ ચૌથી ગીતા અબ પ્રકાશિત હો રહી હૈ । પાંચવી શંભુગીતા ભી ઇસી પ્રકાર પ્રકાશિત હુઈ હૈ । યે પાંચોં ગીતાઐં વેદવિજ્ઞાન, સનાતન ધર્મ કે અપૂર્વ રહસ્ય, ગંભીર અધ્યાત્મ તત્ત્વ ઔર પૂજ્યપાદ મહર્ષિયોં કે જ્ઞાન ગરિમા કે સિદ્ધાંતોં સે પરિપૂર્ણ હૈં । ઇન પાંચોં કે પાઠ કરને સે, પાઠક બહુત કુછ જ્ઞાન લાભ કર સકતે હૈં । નિર્ગુણ બ્રહ્મ તથા ઉસકી ઉપાસના કા રહસ્ય, સગુણ ઉપાસના કા મહત્વ ઔર વિજ્ઞાન, વેદ કે કર્મકાંડ, ઉપાસનાકાંડ ઔર જ્ઞાનકાંડ કા મર્મ, સનાતન ધર્મ કે સભી ગંભીર સિદ્ધાંતોં કા નિર્ણય, અધ્યાત્મ-તત્ત્વ, અધિદૈવ-તત્ત્વ ઔર અધિભૂત તત્ત્વ, યહાઁ તક કિ વેદ કા સાર, સબ કુછ ઇન પંચ ગીતાઓં મેં પ્રાપ્ત હોતા હૈ ।

જ્ઞાનકાંડ કા વિઘ્ન જિસ પ્રકાર અહંકાર હૈ, ઉપાસનાકાંડ કા વિઘ્ન જિસ પ્રકાર સામ્પ્રાદાયિક વિરોધ હૈ, ઉસી પ્રકાર કર્મકાંડ કા વિઘ્ન દંભ હૈ । કર્મકાંડી ઇનકા પાઠ કરને સે અપને દંભ કો ભૂલકર, ભક્ત બન જાએંગે; ઉપાસક-ગણ અપને ક્ષુદ્રાશય ઔર સામ્પ્રદાયિક વિરોધ કો ભૂલકર ઉદાર ઔર પરાભક્તિ કે અધિકારી બન સકેંગે ઔર તત્ત્વજ્ઞાની કે લિએ તો યે પાંચોં ગ્રંથ ઉપનિષદોં કે સાર રૂપ હૈં । ગૃહસ્થોં કે લિએ યે પાંચ ગીતાએઁ પરમ મંગલકર ઔર સન્યાસિયોં કે અધ્યાત્મ-પથ-પ્રદર્શક હૈં !

શ્રીકાશીધામ
મકરસંક્રાન્તિ સંવત્ ૨૦૪૬ વિક્રમ

વ્રજમોહન દીક્ષિત
અધ્યક્ષ - શ્રીભારતધર્મ મહામંડલ, લહુરાબીર, વારાણસી

વિષયાનુક્રમણિકા ।

વિષય

પ્રથમ અધ્યાય – સ્વસ્વરૂપભાવનિરૂપણ
સૂતજી કી પ્રાર્થના, વ્યાસજી કી આજ્ઞા, ઋષિયોં કી જિજ્ઞાસા,
શ્રી ગણપતિ કી આજ્ઞા ઇત્યાદિ ।

દ્વિતીય અધ્યાય – સિદ્ધિસ્વરૂપવર્ણન
ઋષિયોં કો સિદ્ધિ કે સ્વરૂપ રહસ્ય કી જિજ્ઞાસા,
શ્રી ગણપતિ કી ભગવત્સેવા મેં સદા રત રહને કી આજ્ઞા ।

તૃતીય અધ્યાય – જ્ઞાનભૂમિનિરૂપણ
ઋષિયોં કે દ્વારા પરા સિદ્ધિ કે દર્શન કે ઉપાયોં કી જિજ્ઞાસા ।
શ્રી ગણપતિ કી આજ્ઞા – દિવ્યદૃષ્ટિ સે જ્ઞાનભૂમિયોં મેં પરાસિદ્ધિ કા
ઉત્તરોત્તર સ્પષ્ટ દર્શન હોના આદિ ।

ચતુર્થ અધ્યાય – ધર્મવિજ્ઞાનનિરૂપણ
ઋષિયોં કો અજ્ઞાનભૂમિયોં કે પ્રભાવ સે બચાકર મુમુક્ષુ કો
જ્ઞાનભૂમિયોં મેં પહુઁચાને કે ઉપાયોં કી જિજ્ઞાસા । શ્રી ગણપતિ કી
આજ્ઞા, ધર્મ કા મહત્ત્વ-વર્ણન । ધર્મ કે સાધારણ ઔર વિશેષ ભેદ,
સાધારણ ધર્મ કે ચૌબીસ તત્ત્વોં કે અનુરૂપ ચૌબીસ ભેદ ।

પંચમ અધ્યાય – વેદાંતનિરૂપણ

ઋષિયોં કી વેદાંત-વિષયક જિજ્ઞાસા । શ્રી ગણપતિ કી આજ્ઞા, શ્રવણ મનન ઔર નિદિધ્યાસન કી ઉપયોગિતા, સ્વભાવજનિત સહજકર્મ ઔર અવિદ્યા કે પ્રભાવ સે જીવત્વકા આવિર્ભાવ ।

ષષ્ઠ અધ્યાય – વેદાંતનિરૂપણ
શ્રી ગણપતિ કી આજ્ઞા - સર્વત્ર બ્રહ્મબુદ્ધિ હોને સે મુક્તિ, અવિદ્યા ઔર માયા ઉપાધિ કી ભ્રાન્તિ દૂર હોને સે બ્રહ્મરૂપ કા દર્શન ઔર ઉસસે મુક્તિ ।

સપ્તમ અધ્યાય – વિરાટ્સ્વરૂપવર્ણન
ઋષિયોં કે દ્વારા વિરાટ્સ્વરૂપ કા વર્ણન । વ્યાસ કી આજ્ઞા । શ્રી ગણપતિ કી આજ્ઞા ।

શ્રીધીશગીતા - ભાષાનુવાદ ।

॥ શ્રી ગણેશાય નમઃ ॥

૧. સ્વસ્વરૂપભાવનિરૂપણમ્

સૂતજી બોલે ॥ ૧ ॥

હે વેદાંત કે તત્ત્વ જાનનેવાલે ગુરો ! વેદાર્થપ્રતિપાદક અનેક પુરાણ આપને કૃપાપૂર્વક મુઝે સુનાયે હૈં ॥ ૨ ॥ ઔર હે દેવ ! ઉપનિષત્સારરૂપ અનેક ગીતાએઁ ભી કહી હૈં, જિસસે મૈં નિસંદેહ કૃતકૃત્ય હોગયા હૂઁ ॥ ૩ ॥ પૂર્વ કથાપ્રસંગ મેં મૈંને આપસે સુના હૈ કિ જગજ્જન્માદિકારણ, જગત્કર્ત્તા, જગદ્ધાતા, જગદ્બંધૌ, જગત્પિતા, જગતત્પાલક, શ્રીભગવાન્, બુદ્ધિ કે પરે સ્થિત હૈં ઔર વે શરણાગત-વત્સલ કૃપાવશ બુદ્ધિ મેં અધિષ્ઠાન કરકે જીવોં કો મુક્તિ પ્રદાન કરતે હૈં । ઇસ કારણ ઉનકો સબ વેદોંને ધીશ કહા હૈં ॥ ૪ - ૬ ॥ હે નાથ ! મૈંને આપકે મુખકમલ સે યહ ભી સુના હૈ કિ પુરા-કાલ મેં, મહર્ષિગણ ને દિવ્ય ધીશલોક મેં ઉપસ્થિત હોકર શ્રી ગણપતિદેવ સે મુક્તિપ્રદ, ઉપનિષત્-સારરૂપ, હિત ઔર શુભ અનેક ઉપદેશોં કો શ્રવણ કિયા થા ॥ ૭ - ૮ ॥ અતઃ મેરે ઊપર જો આપકી અપાર કૃપારાશિ હૈ, હે કૃપાસાગર, આપ ઉસસે મુઝે ધીશ ઔર મહર્ષિ-સંવાદરૂપ જ્ઞાન ઔર મુક્તિ દેનેવાલી શ્રવણીય, અમૃતરૂપ, પવિત્ર, દિવ્ય, ધીશગીતા કો સુનાકર કૃતકૃત્ય કીજિયે ॥ ૯ - ૧૦ ॥ હે પ્રભો ! પુરાકાલ મેં મહર્ષિગણ કિસ કારણ સે ધીશલોક મેં પહુઁચે થે ઔર વહ ધીશલોક કહાઁ પર હૈ, વહાઁ કિસ પ્રકાર સે જાના હોતા હૈ ઔર વહાઁ ગણપતિ દેવ ને કિન અધ્યાત્મિક રહસ્યોં કા વર્ણન કિયા થા, ઉન સબકો વિસ્તારપૂર્વક સુનાકર મુઝે કૃતાર્થ કરેં ॥ ૧૧ - ૧૨ ॥ જિસસે મૈં ઉન વેદ-રહસ્યોં કો મુમુક્ષુ વ્યક્તિયોં કે લિએ જગત્ મેં બારમ્બાર પ્રચારિત કરકે નિશ્ચય હી સ્વયં ધન્ય હોઊઁ ॥ ૧૩ ॥

વ્યાસજી બોલે ॥ ૧૪ ॥

હે સૂત ! તુમ્હારી ગુરુ-ભક્તિ, જન્મસિદ્ધ ધર્મ-જિજ્ઞાસા-પ્રવૃત્તિ, ઔર જગત્કલ્યાણ મેં તત્પર સદ્બુદ્ધિ સે, એવં સૌમ્ય સ્વભાવ સે, મૈં અતિ-પ્રસન્ન હૂઁ । ઇસી કારણ, હે તાત, તુમ જો જિજ્ઞાસા કરતે હો ઔર તુમ જો શંકા કરતે હો ઉસકા સમાધાન કરને સે મૈં અત્યંત આનંદિત હોતા હૂઁ; ક્યોંકિ તુમ મેરે પ્રિય શિષ્ય ઔર અતિકૃપાપાત્ર હો ॥ ૧૫ - ૧૭ ॥ જિજ્ઞાસુ પ્રાણિયોં કો નિરંતર ઉપદેશ પ્રદાન કરના, મુમુક્ષુ-સાધકોં કો તત્ત્વજ્ઞાનોપદેશ કરના, ઔર જ્ઞાનમય વેદોં કા જગત્ મેં પ્રચાર એવં ઉનકા પ્રકાશ કરના મેરે જીવન કા વ્રત હૈ ॥ ૧૮ - ૧૯ ॥ હે સૂત ! પુણ્ય વર્દ્ધક ભગવત્ મહિમા પ્રચાર મેં મેરી સ્વાભાવિક રુચિ હૈ ઔર જગત્ મેં ભગવત્-મહિમા-પ્રચાર કાર્ય મેં તુમ સહાયક હો, ઇસ કારણ, મૈં આનંદપૂર્વક ઇસ ઉત્તમ પ્રાર્થના કો પૂર્ણ કરૂંગા । સમાહિત મન, બુદ્ધિયુક્ત ઔર શ્રદ્ધાન્વિત હોકર સુનો ॥ ૨૦ - ૨૧ ॥ યહ બ્રહ્માંડ સાત ઊપર, ઔર સાત નીચે, ઇસ પ્રકાર, ચતુર્દશ ભુવનોં મેં વિભક્ત હૈ । ઇન્હીં ચૌદહ ભુવનોં કો પંડિત ગણ સપ્ત ઊર્ધ્વ-લોક ઔર સપ્ત અધોલોક કહતે હૈં ॥ ૨૨ - ૨૩ ॥ ઉનમેં સે સપ્ત અધોલોક અસુરોં કી સ્વાભાવિક આવાસ-ભૂમિ હૈ ઔર સપ્ત ઊર્ધ્વ-લોક દેવભૂમિ હૈ, એવં મૃત્યુલોક ચતુર્દશ ભુવનોં કી મધ્યસન્ધિ મેં સ્થિત હોકર શોભાયમાન હૈ જો મનુષ્યોં કી આવાસભૂમિ હૈ ॥ ૨૪ - ૨૫ ॥ હે સૂત, વિદ્વાન્ લોગ ઉસકો ભૂલોક ભી કહતે હૈં ।
ઇસકા પિતૃલોક, દૈવીલોક હૈ (અર્થાત્ ઇસકે ઉપર) ઔર મૃત્યુલોક (નીચે), પાર્થિવલોક હૈ ॥ ૨૬ ॥ કભી દેવાસુર સંગ્રામ હોને પર ઇસકા સામયિક રૂપસે કહીં કહીં વિપર્યય (અર્થાત્ રૂપાંતરણ) ભી હોતા હૈ ॥ ૨૭ ॥ હે સૂત ! ઋષિગણ અધ્યાત્મરાજ્ય કે સંચાલક હૈં, ઇસલિએ ઉનકી ગતિ ચતુર્દશ ભુવનોં મેં અબાધિત હૈં ॥ ૨૮ ॥ પરંતુ ઉનકા નિવાસ સ્થલ સપ્ત ઊર્ધ્વ-લોક હૈં । ઋષિયોં કી શ્રેણિયાઁ અનેક હૈં ઇસ કારણ ઊર્ધ્વ-લોકોં મેં ઉનકે વાસ-સ્થાન કે નાના ભેદ નિરૂપિત હૈં । જિસ પ્રકાર સપ્ત અધોલોક અસુરભાવ પ્રધાન હોને કે કારણ અસુર-રાજ કે દ્વારા સર્વદા ઔર સર્વથા નિયમોં સે અનુશાસિત હૈં, ઉસ પ્રકાર, સપ્ત ઊર્ધ્વ-લોકોં મેં દેવરાજ કે અનુશાસન કી આવશ્યકતા નહીં હૈ, ક્યોંકિ વે દેવલોક-સમૂહ સત્ત્વપ્રધાન હૈ ॥ ૨૯ - ૩૨ ॥ વહાઁ ઋષિયોં કા સમાગમ અત્યંત સુલભ હૈ । અપુનરાવૃત્તિભાવ કો ધારણ કરને વાલા સત્યલોક તો સદા મુક્તાત્મા, બ્રહ્મસદ્ભાવયુક્ત, તપોનિષ્ણાત ઔર યોગાભ્યાસપરાયણ ઋષિયોં સે અત્યંતપૂર્ણ હૈ ॥ ૩૩ - ૩૪ ॥

હે કુશાગ્રબુદ્ધિ સૂત, સબ સગુણલોકોં સે પુનરાવૃત્તિ સંભવ હૈ, ઇસ કારણ સબ સગુણ ઊર્ધ્વ-લોક, તપ ઔર સત્યલોક કી સન્ધિ મેં સ્થિત હૈં, ઇસમેં વિસ્મય નહીં ॥ ૩૫ - ૩૬ ॥ યથાયોગ્ય અધિકાર કે ઋષિ, ઊર્ધ્વ-લોકોં મેં હી યથાસ્થાન નિવાસ કરતે હૈં ॥ ૩૭ ॥ હે સૂત ! ઉનકે સત્સંગ કો પ્રાપ્ત હોકર સબ દેવતાગણ ઉત્તમ રીતિ સે સ્વધર્મ કા પાલન કરને મેં સમર્થ હોતે હૈં ॥ ૩૮ ॥ પુરાકાલ મેં એક સમય, અનેક ઋષિ એકત્રિત હોકર, અધ્યાત્મ-તત્ત્વ-જિજ્ઞાસા કી સદ્વાસના સે પ્રેરિત ઔર એકાગ્ર-ચિત્ત હોકર, શ્રદ્ધા, ભક્તિભાવ ઔર એકતત્ત્વ સે યુક્ત એવં શાંત હોકર, ધીશલોક મેં પહુઁચે ॥ ૩૯ - ૪૦ ॥ ઉન્હોંને વહાઁ પહુઁચકર ઉન સચ્ચિદાનંદમય શ્રીભગવાન્ ગણપતિ દેવ સે આદરપૂર્વક પ્રાર્થના કી ॥ ૪૧ ॥

ઋષિગણ બોલે ॥ ૪૨ ॥

હે જગન્માન્ય ! હે સર્વજ્ઞ ! હે જગદ્ગુરો ! હે ભગવન્ ધીશ ! હમને પુરાકાલ મેં આપકી કૃપા સે વેદોં કો પ્રાપ્ત કરકે ઉનકે અર્થાનુસંધાન મેં ભી કૃતકાર્યતા પ્રાપ્ત કી હૈ; પરંતુ હે પ્રભો ! આપકા યથાર્થ સ્વરૂપ હમેં પરિજ્ઞાત ન હોને સે હમારે ચિત્ત મેં શાંતિ પ્રાપ્ત નહીં હુઇ હૈ । અબ હમ આપકે લોક મેં ઉપસ્થિત હોકર આપકે શરણાગત હુએ હૈં । કૃપયા આપ અપને સ્વરૂપ કા જ્ઞાન હમેં પ્રદાન કીજિયે ઔર તત્ત્વજ્ઞાનોં કા વહ અમૃતરૂપી જ્ઞાન-સાર સુનાઇયે, જો ઉપનિષદ્રૂપ હોકર હમારે લિએ નિઃશ્રેયસપ્રદ હો, ઔર જો હમેં ચિરસ્થાયી શાંતિ ઔર બ્રહ્માનન્દ-પ્રદાનકારી હો ॥ ૪૩ - ૪૭ ॥

શ્રી ગણપતિ બોલે ॥ ૪૮ ॥

હે વિપ્રો ! મૈં અપની સપ્ત-જ્ઞાનભૂમિયોં કે ઊપર સચ્ચિદાનંદરૂપ સે અવિનાશી હોકર ભલીભાંતિ વિરાજમાન હૂઁ ॥ ૪૯ ॥ હે બ્રાહ્મણોં ! મેરે વિભુ હોને પર ભી અહો (અર્થાત્ મહદાશ્ચર્ય હૈ) ! ભાવુક ભક્તગણ અપની ઇચ્છા કે અનુસાર નાનારૂપ મેં મેરા દર્શન પાતે હૈં ઔર કૃતકૃત્ય હોતે હૈં ॥ ૫૦ ॥ હે વિપ્રોં ! મૈં રૂપરહિત હૂઁ તથાપિ મેરે શ્રદ્ધાવાન્ ભક્તગણ મેરે સ્થૂલ રૂપ, અથવા જ્યોતીરૂપ કા દર્શન કરકે આનંદિત ઔર કૃતકૃત્ય હોતે હૈં ઇસમેં વિચાર (અર્થાત્ સંદેહ) કી કોઈ બાત નહીં હૈ । ઇસ સ્થૂલ-પ્રપંચમય-વિષય સે પરે, ઇન્દ્રિયાં હૈં, ઇન્દ્રિયોં સે પરે સબ તન્માત્રાઍં હૈં, તન્માત્રાઓં સે પરે વૃત્તિયાં હૈં, વૃત્તિયોં સે પરે ભાવ હૈ, ભાવ સે ભી પરે મહત્ હૈ, ઔર મહત્ સે પરે મેરા દર્શન, મેરે તત્ત્વચિન્તક-યોગનિષ્ણાત-જ્ઞાની ભક્ત, (નિત્ય રૂપ સે) કરતે હૈં । ઇસ પરમ રૂપ કો જાનકર આપ લોગ ચિરકાલ તક શાંતિ પ્રાપ્ત કરેં ॥ ૫૧ - ૫૫ ॥ હે મહર્ષિયોં ! મૈં હી સત્-રૂપ હૂઁ, મૈં હી ચિત્-રૂપ ભી હૂઁ ઔર મૈં હી આનંદરૂપ હૂઁ ઇસમેં સંદેહ નહીં । મૈં વિભુ, નિર્વિકાર, નિર્ગુણ, નિરાકાર, નિર્લિપ્ત, દ્વન્દ્વાતીત ઔર નિશ્ચય હી જ્ઞાનસ્વરૂપ હૂઁ ॥ ૫૬ - ૫૭ ॥

હે મહર્ષિગણ ! મેરી મૂલ પ્રકૃતિ, સ્વરૂપ-અવસ્થા મેં મુઝમેં હી લીન રહકર, અદ્વૈતભાવ કો ઉત્પન્ન કરતી હૈ ॥ ૫૮ ॥ કિંતુ હે વિપ્રો ! વહ વ્યુત્થાન દશા મેં (અર્થાત્ પ્રતિભાસિક રૂપ સે મેરે વિપરીત દશા મેં) અપને ત્રિગુણાત્મક રૂપ કો ધારણ કરકે, દૃશ્ય પ્રપંચ કી સૃષ્ટિ, સ્થિતિ ઔર લય-ક્રિયા કો, મેરી આજ્ઞા કે વશવર્તિની હોકર (અર્થાત્ વશાનુસાર હોકર) સદા (દૃષ્યમાન) કરતી રહતી હૈ । હે બ્રાહ્મણોં ! મેરી પ્રકૃતિ કે સત્ત્વ, રજ, તમ યે તીનોં ગુણ, મેરે સચ્ચિદાનંદમય ત્રિભાવોં સે જાને જાતે હૈં । મૈં હી અધ્યાત્મ, અધિદૈવ ઔર અધિભૂત ઇન તીનોં ભાવોં સે પ્રકટ હોકર અપને જ્ઞાની ભક્તોં કોં નિશ્ચય હી શીઘ્ર તત્ત્વજ્ઞાન પ્રદાન કરતા હૂઁ, ઇસમેં સંદેહ નહીં ॥ ૫૯ - ૬૨ ॥ તબ મેરે જ્ઞાની ભક્ત ત્રિભાવ કી સહાયતા સે હી મેરી અઘટનઘટનાપટીયસી (વહ પર્દા જિસ પર કારણરહિત ઘટના નિર્મિતિ હોતી હો, ચેતના કે ક્ષેત્ર મેં હોનેવાલા ઘટના-ક્રમ, “અપટી” અર્થાત્ પર્દા) ત્રિગુણમયી પ્રકૃતિ કા યથાર્થરૂપ મેં દર્શન કરકે અંત મેં મેરી સાયુજ્ય મુક્તિ કો પ્રાપ્ત હોતે હૈં ॥ ૬૩ - ૬૪ ॥

મેરે સ્વરૂપજ્ઞાન કી પ્રાપ્તિ કે લિએ, સબ પ્રકાર સે ઉત્તમ, ત્રિભાવાત્મક-અદ્ભુત-તટસ્થ જ્ઞાન હી શ્રેષ્ઠ ઉપાય હૈ ॥ ૬૫ ॥ મેરી કારણ-દશા મેં સત્, ચિત્ ઔર આનંદરૂપ તીનોં ભાવ, નિઃસંદેહ અદ્વૈતરૂપ મેં હી રહતે હૈં ॥ ૬૬ ॥ મેરી હી પ્રકૃતિ સે ઉત્પન્ન કાર્યબ્રહ્મ કે સભી અંગો-ઉપાંગોં મેં, અધ્યાત્મ, અધિદૈવ ઔર અધિભૂતરૂપી તીનોં પૃથક્ જગતોં કો મૈં પ્રકાશિત કરતા હૂઁ ॥ ૬૭ - ૬૮ ॥ ઇસ જગત્ મેં ઐસા સ્થાન નહીં જો ત્રિભાવ સે વ્યાપ્ત ન હો ।

મેરે જ્ઞાની ભક્ત જો બ્રહ્મ, ઈશ ઔર વિરાટ્ રૂપ મેં મેરા દર્શન કરકે ભક્તિસાગર મેં ઉન્મજ્જન (મજ્જન - ગોતા લગાના) ઔર નિમજ્જન કરતે હૈં, વહાઁ ભી નિત્ય ભાવત્રય કો હી કારણ જાનો ॥ ૬૯ - ૭૦ ॥ જો મન ઔર વાણી કે અગોચર કહે ગયે હૈં, વે બ્રહ્મ હૈં । ઉનકો સબકા કારણ ઔર સબકા અધ્યાત્મ જાનો ॥ ૭૧ ॥ અનાદિ, અનંત, અજન્મા, દિવ્ય, અજર, અમર, નાશરહિત, અનૂહ્ય (અર્થાત્ નિષ્કર્ષ/બુદ્ધિ દ્વારા જિન કે અસ્તિત્વ કા પતા લગાયા નહી જા સક્તા) ઔર અજ્ઞેય બ્રહ્મ પ્રથમ હૈં ॥ ૭૨ ॥

અપની ઇચ્છારૂપિણી માયા સે જો જગત્ કી સૃષ્ટિ, સ્થિતિ ઔર લય કે કારણ હૈં, વે ઈશ્વર હૈં । વે ઈશ્વર-તત્ત્વ “અધિદૈવ” કહલાતે હૈં ॥ ૭૩ ॥ વે સર્વજ્ઞ, સદ્ગુરુ, નિત્ય, અંતર્યામી, કૃપાસાગર, સબ સદ્ગુણોં કે સારરૂપ, દોષ-શૂન્ય પુરુષોત્તમ હૈં ॥ ૭૪ ॥ ઔર જો વિશ્વ કે નિધાન (અર્થત્ સંગ્રહ), પ્રાકૃતાત્મક, સ્થૂલતર ઔર વિરાટૂપ કાર્યબ્રહ્મ હૈં, વે “અધિભૂત” કહે જાતે હૈં ॥ ૭૫ ॥ અધ્યાત્મ, અધિદૈવ ઔર અધિભૂતરૂપ-ભાવત્રય સંબંધી ઉત્તમતત્ત્વ, મૈં આપ લોગોં સે ફિર સે કહતા હૂઁ, સુનો ॥ ૭૬ ॥ હે બ્રાહ્મણોં ! અધ્યાત્મ, અધિદૈવ ઔર અધિભૂત યે તીનોં ભાવ જિસ પ્રકાર કારણ મેં હૈં, ઉસી પ્રકાર વે કાર્ય મેં અવશ્ય હૈં ॥ ૭૭ ॥ ઉનકા વિસ્તાર સે સ્વરૂપ મૈં કહતા હૂઁ, સુનો । હે મહર્ષિયોં ! મૈં હી અપની ઉન મહામાયા કા ઉત્તમતા સે આશ્રય કરકે અધ્યાત્મભાવ સે ઋષિ, અધિદૈવ ભાવ સે દેવતા ઔર અધિભૂત ભાવ સે પિતૃરૂપ ધારણ કરતા હૂઁ ઔર અનેક બ્રહ્માંડસમૂહોં કા સર્વદા સંરક્ષણ કરતા હૂઁ ॥ ૭૮ - ૮૦ ॥ પંચ મહાભૂતોં મેં પ્રથમ ભૂત આકાશ હૈ । વહાઁ શ્રોત્ર અધ્યાત્મ, શબ્દ અધિભૂત ઔર દિશાએઁ અધિદૈવ કહી ગઈ હૈં ॥ ૮૧ ॥ દ્વિતીય ભૂત વાયુ હૈ । વહાઁ ત્વક્ અધ્યાત્મ, સ્પર્શ અધિભૂત ઔર વિદ્યુત્ અધિદૈવ કહે ગયે હૈં ॥ ૮૨ ॥

તૃતીય ભૂત જ્યોતિ અર્થાત્ અગ્નિ હૈ । વહાઁ ચક્ષુ અધ્યાત્મ, રૂપ અધિભૂત ઔર સૂર્ય અધિદૈવ કહે ગયે હૈં ॥ ૮૩ ॥ ચતુર્થ ભૂત જલ હૈ । વહાઁ જિહ્વા અધ્યાત્મ, રસ અધિભૂત ઔર સોમ અધિદૈવ કહે ગયે હૈં ॥ ૮૪ ॥ પંચમભૂત પૃથિવી હૈ । વહાઁ ઘ્રાણ (અર્થાત્ નાક) અધ્યાત્મ, ગંધ અધિભૂત ઔર વાયુ અધિદૈવ કહે ગયે હૈં ॥ ૮૫ ॥ તત્ત્વદર્શી બ્રાહ્મણ કહતે હૈં કિ પાદ (અર્થાત્ પૈર) અધ્યાત્મ હૈ, ગન્તવ્ય અધિભૂત હૈ ઔર વહાઁ વિષ્ણુ અધિદૈવ હૈં ॥ ૮૬ ॥ નિમ્ન ગતિશીલ અપાન (અર્થાત્ બહિર્ગામી શ્વાસ) હૈ, વહાઁ પાયુ (અર્થાત્ નિતમ્બદ્વાર) અધ્યાત્મ, વિસર્ગ અધિભૂત ઔર મિત્ર અધિદૈવ હૈ ॥ ૮૭ ॥ સબ જીવોં કા ઉત્પાદક-ઉપસ્થ (અર્થાત્ શિશ્ન) અધ્યાત્મ હૈ, શુક્ર અધિભૂત ઔર પ્રજાપતિ અધિદૈવ હૈં ॥ ૮૮ ॥ અધ્યાત્મ શાસ્ત્ર કે પંડિતગણ દોનો હાથોં કો અધ્યાત્મ કહતે હૈં, કર્મ અધિભૂત ઔર શક્ર (અર્થાત્ ઇન્દ્ર) વહાઁ અધિદૈવ હૈ ॥ ૮૯ ॥

વિશ્વેદેવા સે ઉત્પન્ન પ્રથમ વાણી અધ્યાત્મ હૈ, વક્તવ્ય અધિભૂત ઔર વહાઁ વહ્નિ (અર્થાત્ અગ્નિ) અધિદૈવ હૈ ॥ ૯૦ ॥ સમસ્ત સંસાર કા કર્ત્તા અહંકાર અધ્યાત્મ હૈ, અભિમાન અધિભૂત ઔર રુદ્ર વહાઁ અધિદૈવ હૈ ॥ ૯૧ ॥ યથાર્થ દેખનેવાલે વિદ્વદ્ગણ બુદ્ધિ કો અધ્યાત્મ, જ્ઞેય કો અધિભૂત ઔર ક્ષેત્રજ્ઞ કો અધિદૈવ કહતે હૈં ॥ ૯૨ ॥ પંચભૂતોં સે આત્મા કો આવૃત કરનેવાલા મન અધ્યાત્મ હૈ, સંકલ્પ અધિભૂત ઔર ચંદ્રમા અધિદૈવ હૈ ॥ ૯૩ ॥ વેદ કો નિઃસંદેહ મેરા શબ્દમય સ્વરૂપ જાનના ચાહિયે । વેદવિદ્વર કહતે હૈં કિ વહાઁ શ્રુતિયાઁ અધિભૂત, ઈશ્વર અધિદૈવ ઔર જ્ઞાન અધ્યાત્મ હૈ । હે વિપ્રો ! મેરી શક્તિ હી સરસ્વતી, ગાયત્રી ઔર સાવિત્રી યે તીનોં રૂપ ધારણ કરકે વેદોં મેં જ્ઞાન-શક્તિ ક્રિયા-શક્તિ ઔર યજ્ઞ-શક્તિ ઇન તીન શક્તિયોં કો ઉત્પન્ન કરતી હૈ । હે બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠો, ઇસમેં

કુછ સંદેહ નહીં ॥ ૯૪ - ૯૭ ॥ વેદ ઔર વેદ-સંમત શાસ્ત્ર એક હી હૈં, ઇસ કારણ ઉન વેદ-સંમત શાસ્ત્રોં મેં ભી ત્રિભાવોં કા નિઃસંદેહ ઐસા હી સાદૃશ્ય હૈ ॥ ૯૮ ॥ અંતઃકરણ હી બંધ ઔર મોક્ષ કા કારણ હૈ । વહાઁ મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત ઔર અહંકાર યે ચારોં હી અધિભૂત હૈં, બ્રહ્મા અધિદૈવ ઔર મેરા આનંદવિલાસ અધ્યાત્મ કહા જાતા હૈ ॥ ૯૯ - ૧૦૦ ॥

જગદ્ધારક ધર્મ કા અધિભૂત કર્મ હૈં, અધિદૈવ ઉપાસના ઔર અધ્યાત્મ જ્ઞાનકાંડ હૈ ॥ ૧૦૧ ॥ હે બ્રાહ્મણોં, સબ ધર્માંગોં મેં સે પ્રત્યેક ધર્માંગ કે સાથ ભી, ભાવત્રય કા સંબંધ હૈ, ઇસમેં કુછ સંશય નહીં ॥ ૧૦૨ ॥ હે બ્રાહ્મણોં, વેદ હી મેરી આજ્ઞા કા પ્રકાશક હૈ ઔર વેદસંમત શાસ્ત્ર-સમૂહ ઉસકી વ્યાખ્યારૂપ હૈ ॥ ૧૦૨ ॥ ઇસ કારણ વેદ ઔર વેદ-સંમત શાસ્ત્રોં મેં મૈં હી સમાધિ-ભાષા, લૌકિક-ભાષા ઔર પરકીય-ભાષા રૂપ સે ત્રિવિધભાવોં કો ધારણ કરકે નિરંતર પ્રકાશિત હૂઁ । સબ વિદ્યાઓં કા અધિભૂત, શાસ્ત્ર હૈ, અધિદૈવ ઋષિ હૈં ઔર અધ્યાત્મ વેદ કહા ગયા હૈ । હે મહર્ષિગણ, સૃષ્ટિ કા અધિભૂત પિંડ સૃષ્ટિ હી હૈ, અધિદૈવ બ્રહ્માંડ-સૃષ્ટિ હી હૈ ઔર અધ્યાત્મ મેરે ચિત્ ઔર સત્ ભાવ મેં આનંદ કા નિત્ય વિલાસ કહા ગયા હૈ, જો અનંત-કોટિ બ્રહ્માંડોં કા કારણ હૈં । હે મહર્ષિગણ, પ્રલય કા પિંડ-પ્રલય અધિભૂત હૈ, જિસકો અજ્ઞ-લોગ જીવોં કા રોમાંચકારી મૃત્યુ કહતે હૈં, અધિદૈવ બ્રહ્માંડ-પ્રલય હૈ ઔર અધ્યાત્મ-પ્રલય જીવોં કે મત્-સાયુજ્ય પ્રાપ્ત હોને કો કહતે હૈં । હે વિજ્ઞો, પાશ અર્થાત્ આવરણ હી જીવોં કે બંધન કા કારણ કહા જાતા હૈ, જિસકા પંચકોષ અધિભૂત હૈ, અવિદ્યા અધિદૈવ હૈ, ઔર મેરી સત્-સત્તા અધ્યાત્મ હૈ ॥ ૧૦૪ - ૧૧૧ ॥

હે વિજ્ઞ બ્રાહ્મણોં, સૃષ્ટિ કે સામંજસ્ય કી રક્ષા કે લિએ જો દેવાસુર સંગ્રામ હુઆ કરતા હૈ, વહ ભી ત્રિભાવ સે પૂર્ણ હૈ યહ નિઃસંદેહ હૈ । ધર્માધર્મ વૃત્તિયોં કા જો અંતઃકરણ મેં નિત્ય અદ્ભુત દ્વન્દ્વ યુદ્ધ હોતા હૈ વહી ઉસકા અધ્યાત્મ હૈ ॥ ૧૧૨ - ૧૧૪ ॥ હે બ્રાહ્મણોં, દેવલોક કે નૈમિત્તિક (ક્ષણિક) દેવાસુર સંગ્રામ હી અધિદૈવ હૈં ઔર સત્યલોક મેં દૈવી ઔર આસુરી સમ્પત્તિ કે પ્રભાવ સે જો પરસ્પર મહા-સંગ્રામ હોતા હૈ વહી ઉસકા અધિભૂત હૈ યહ નિશ્ચય હૈ । હે વિપ્રો, મેરી હી પ્રકૃતિ મેરે હી આશ્રય સે નિરંતર સૃષ્ટિ-પ્રપંચ પ્રકટ કરતી હૈ ઇસ કારણ મેરી પ્રકૃતિ કે તીન ગુણ બંધન કે હેતુ હોતે હૈં ॥ ૧૧૫ - ૧૧૮ ॥ પરંતુ જો મેરે તીનોં ભાવોં કા આશ્રય ગ્રહણ કરકે મેરી પ્રકૃતિ કો દેખતે હૈં, વે પ્રકૃતિ કે તીનોં ગુણોં સે કભી બંધન-કૃત નહીં હોતે ॥ ૧૧૯ ॥

હે વિપ્રો, મેરે ઔર અપને ઉદાહરણ કો લેકર, મેરી યહ પ્રકૃતિ અપાર સંસાર મેં સ્ત્રી-ધારા ઔર પુરુષ-ધારા કો ઉત્પન્ન કરકે જગત્ કો પરિવ્યાપ્ત કરતી હૈ । ઇસ કારણ ઇન દોનોં ધારાઓં મેં, બંધન દશા ઔર મુક્ત દશા, ચરિતાર્થ કે વિચાર સે, નિશ્ચય હી ત્રિભાવ કે દો ભેદ હૈં । હે મહર્ષિગણ, સૃષ્ટિ-દશા મેં, સ્ત્રી ઔર પુરુષ મેં ક્ષેત્ર ઔર બીજ અધિભૂત, પિતૃગણ અધિદૈવ ઔર વહાઁ ભૂતભાવોદ્ભાવકર વિસર્ગરૂપી કર્મ (અર્થાત્ જો કર્મ ઘટનાઓં કો નિર્મિત કરતા હૈ) અધ્યાત્મ કહા જાતા હૈ ઇસમેં કુછ સંદેહ નહીં ઔર મુક્તિ-દશા મેં સ્ત્રી ઔર પુરુષ મેં મેરી પ્રકૃતિ ઔર મેરા લિંગરૂપ અધિભૂત, મેરા સત્ ઔર ચિદ્ભાવ અધિદૈવ ઔર વહાઁ નિઃસંદેહ પરમાનન્દ હી અધ્યાત્મ હૈ ॥ ૧૨૦ - ૧૨૫ ॥ હે બ્રાહ્મણોં, મૈં ઇસી પ્રકાર સે સબ દેશ, કાલ ઔર પાત્રોં મેં ત્રિભાવોં સે દર્શન દેકર પ્રકૃતિ કે બંધન સે અપને જ્ઞાની ભક્તોં કો નિશ્ચય હી બચાયા કરતા હૂઁ ઇસમેં સંદેહ નહીં ! હે બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠો, મૈંને આપ લોગોં સે યહ ગૂઢ રહસ્ય કહા હૈ ॥ ૧૨૬ - ૧૨૭ ॥

મેરે તીન ભાવોં કે શુદ્ધ ભાવમય વાચક, પૂર્ણ-શક્તિ-પ્રકાશક-મંત્ર “ૐ તત્ સત્”, કે નિરંતર જપ ઔર ઉસકે અર્થોં કી ભાવના (કે ચિંતન) દ્વારા જ્ઞાન-નિષ્ણાત ઔર મંત્ર-તત્ત્વ-પરાયણ, મેરે ભક્તોં કો અવિભક્ત-જ્ઞાનપૂર્ણ અંતર્દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત હોતી હૈ । હે મહર્ષિયોં, મેરે હી સત્, ચિત્ ઔર આનંદ ભાવોં કો આશ્રય કરકે, અધ્યાત્મ, અધિદૈવ ઔર અધિભૂતરૂપી ત્રિભાવ, સંપૂર્ણ કાર્ય-બ્રહ્મ મેં પ્રકટ હૈં ॥ ૧૨૮ - ૧૩૧ ॥ ઇસ કારણ ત્રિભાવ સે રહિત કોઇ દૃશ્ય હો હી નહીં સક્તા । મેરે જ્ઞાની ભક્ત, જબ જ્ઞાન-યોગ કી અંતિમ-સ્થલરૂપા-ભક્તિ કી પરાકાષ્ઠા કો પ્રાપ્ત કરકે, મેરે દર્શન કરને મેં સમર્થ હોતે હૈં, તબ વે સબ, દેશ ઔર કાલ (સ્પેસ્-ટાઈમ) મેં મેરે ત્રિભાવ કા અનુભવ કરતે હુએ, નિઃસંદેહ મદ્ગતચિત્ત હો જાતે હૈં । ઉસ સમય અઘટનઘટનાપટીયસી, ત્રિગુણમયી મેરી પ્રકૃતિ-દેવી સત્ત્વ, રજ ઔર તમરૂપી તીનોં ગુણોં સે મેરે ભક્તોં કો બંધન કરને મેં અસમર્થ હો જાતી હૈ । મેરી પ્રકૃતિ હી વિદ્યારૂપ ધારણ કરકે જ્ઞાની ભાક્તોં કો મત્-સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કરાતી હૈ, ઇસમેં સંદેહ નહીં ॥ ૧૩૨ - ૧૩૬ ॥

॥ ઇસ પ્રકાર શ્રી ધીશ ગીતોષપનિષદ્ કે બ્રહ્મવિદ્યા સંબંધિ ધીશર્ષિ સંવાદાત્મક યોગ-શાસ્ત્ર કા સ્વસ્વરૂપ-ભાવ નિરૂપણ નામક પ્રથમ અધ્યાય સમાપ્ત હુઆ ॥

૨. સિદ્ધિસ્વરૂપવર્ણન

॥ મહર્ષિગણ બોલે ॥ ૧ ॥

હે કૃપાનિધે ! આપકે લોકોત્તર-દિવ્ય ઔર તત્ત્વાતીત-પરમતત્ત્વરૂપી સ્વરૂપ કો યથાર્થરૂપ ઔર ભલીભાઁતિ જાનકર, ઔર સંપૂર્ણ દૃશ્ય-પ્રપંચસમૂહ મેં પરિવ્યાપ્ત આપકે ત્રિભાવાત્મક સ્વરૂપ કા પરમ અદ્ભુત રહસ્ય સુનકર હમ નિઃસંદેહ કૃતકૃત્ય હુએ હૈં, પરંતુ હમારે હૃદય મેં એક ઔર મહત્ કૌતૂહલ (આશ્ચર્ય) ઉત્પન્ન હુઆ હૈ ॥ ૨ - ૪ ॥ હમ દેખ રહે હૈં કિ સપ્ત જ્ઞાનભૂમિ કે ઊપર સુરમ્ય કમલ પર આપ સુખપૂર્વક આસીન હૈં ॥ ૫ ॥ હે સર્વાત્મન્ ! હે વિભો ! હે સર્વજ્ઞ ધીશ ! જિસ પર આપ બૈઠે હુએ હૈં, ઉસ કમલ કા સૌંદર્ય વાક્, મન ઔર બુદ્ધિ સે અતીત હૈ ॥ ૬ ॥ હે પ્રભો ધીશ ! આપકે શરીર કા વર્ણ રક્ત હોને પર ભી વહ રક્ત આદિ સબ રંગોં સે અતીત હોકર હમારી રૂપ-દર્શન-તૃષ્ણા કો ઇસ સમય ભલીભાંતિ તૃપ્ત કર રહા હૈ । આપ ચતુર્ભુજ હોકર અપને ચક્ર, પદ્મ, ત્રિશૂલ ઔર મોદકરૂપ દિવ્યાસ્ત્રોં સે વિભૂષિત ઇન હાથોં સે, અભ્યુદય ઔર નિઃશ્રેયસ પ્રદાન કરને કે લિએ માનોં હમેં નિત્ય આશાન્વિત કર રહે હૈં ॥ ૭ - ૯ ॥

આપ ગજવદન હોકર હમારી બુદ્ધિ કો સમાહિત કર રહે હૈં । આપને પહલે જો હમેં ઉપદેશ દિયા હૈ ઉસકે દ્વારા હમ આપકે સ્વરૂપ કે રહસ્ય કો તો યત્કિઞ્ચિત્ સમઝને મેં સમર્થ હુએ હૈં પરંતુ આપકે વામ-અંક-વર્તિની શંખ, ચક્ર, શક્તિ ઔર પદ્મ સે અતિ વિભૂષિત ચતુર્ભુજા લોહિતવર્ણાંગી ઔર શક્તિ-શાલિની ષોડશી-જગત્-મોહિની જિસ દેવી કો હમ લોગ દેખતે હૈં, ઉનકે સ્વરૂપ કા રહસ્ય અભી તક હમારે સમઝ મેં નહીં આયા, ઇસલિએ કૃપા કરકે સમઝાએઁ વે કૌન હૈં ? ઉનકા સ્વરૂપ ક્યા હૈ ? ઔર ઉનકા વિસ્તારિત રહસ્ય ક્યા હૈ ? સો વિસ્તાર પૂર્વક વર્ણન કરકે હમેં કૃતકૃત્ય કીજિયે ॥ ૧૦ - ૧૪ ॥

ગણપતિ બોલે ॥ ૧૫ ॥

મેરે સબ કાર્યોં મેં સહાયિકા યે દેવી, મેરી હી શક્તિ હૈં, જિનકો વેદજ્ઞ બ્રાહ્મણ ગણ, “સિદ્ધિ” નામ સે અભિહિત (અંગ્રેજી અર્થ label/appellation) કરતે હૈં ॥ ૧૬ ॥ હે વિપ્રવૃન્દ ! મેરી ત્રિગુણશોભિત પ્રકૃતિ હી સિદ્ધિરૂપ ધારણ કરકે સદા મેરી સેવા મેં અતિ પ્રસન્ન હોકર રત રહતી હુઈ, નિરંતર મેરા આશ્રય કરકે, શોભાયમાન હૈ । પૂર્ણ અવયવ-સુશોભિત ષોડશી, સર્વ સૌંદર્યસમન્વિતા, મનોહારિણી, શંખ-ચક્ર-શક્તિ, પદ્મધારિણી, શક્તિરૂપિણી, સિદ્ધિ કિસી સમય ભી મેરી સેવા સે ચ્યુત (અર્થાત્ છૂટના યા વિમોચિત હોના) નહીં હોતી હૈ ॥ ૧૭ - ૧૯ ॥ યદ્યપિ મૈં ઇસકી સેવા ગ્રહણ કરને મેં નિરપેક્ષ રહતા હૂં, તો ભી યહ ચતુર્વિધ રૂપ ધારણ કરકે મેરી સેવા કી ઇચ્છા કરતી હૈ ॥ ૨૦ ॥ ઇસી કારણ હે બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠો ! ઇસ સિદ્ધિ કે ચાર ભેદ હૈં યથા — અધિભૂત-સિદ્ધિ, અધિદૈવ-સિદ્ધિ, અધ્યાત્મ-સિદ્ધિ ઔર સહજ-સિદ્ધિ ॥ ૨૧ ॥ જિસ પ્રકાર ચિત્ કે સાથ ઐશ્વર્ય કા સંબંધ હૈ, સત્ કે સાથ બલ કા, શક્તિ કે સાથ કર્મ કા ઔર તેજ કે સાથ રૂપ કા સંબંધ હૈ, ઉસી પ્રકાર મેરે સાથ સિદ્ધિ કા નિત્ય સંબંધ હૈ । યહ સંબંધ અલૌકિક હૈ, ઇસમેં વિચાર ન કરના ॥ ૨૨ - ૨૩ ॥

હે વિજ્ઞો ! જિસ પ્રકાર વિષ્ણુ કો લક્ષ્મી પ્રિય હૈ, શંભુ કો શ્યામા પ્રિય હૈ ઔર બ્રહ્મરૂપિણી મહાશક્તિ કો સ્વકાર્ય બ્રહ્મ કા ચિદ્-વિલાસરૂપ ભાવ પ્રિય હૈ, એવં જિસ પ્રકાર સૂર્યદેવ કો અરુણ (સૂર્યદેવ કે સારથી) પ્રિય હૈ, ઉસી પ્રકાર હે મહર્ષિગણ, મુઝે યહ સિદ્ધિ પ્રિય હૈ, પરંતુ નિર્લિપ્ત, નિર્વિકાર ઔર જ્ઞાન-સ્વરૂપ મુઝે, સિદ્ધિ અપને પ્રેમ કે આવરણ સે ફંસા નહીં સક્તી । હે મહર્ષિગણ ! ઇસ પ્રકાર કા સિદ્ધિ કે સાથ મેરા અલૌકિક સંબંધ હૈ ॥ ૨૪ - ૨૭ ॥ જગત્ મેં જો મંત્ર-સિદ્ધિ, તપ-સિદ્ધિ ઔર યોગ-સિદ્ધિ, પ્રકાર કી નાનાવિધ સિદ્ધિયાઁ પ્રચલિત હૈં, અણિમા, લઘિમા આદિ સિદ્ધિયાઁ હૈં, અથવા મેધા, પ્રતિભા આદિ જૈવ સિદ્ધિયાઁ પ્રચલિત હૈં, યા જગત્ મેં જો ઔષધિ-સિદ્ધિ, રસાયન-સિદ્ધિ ઔર પદાર્થ-સિદ્ધિ નામ સે પ્રચલિત હૈં, જો ધન-સિદ્ધિ, બલ-સિદ્ધિ, પુરુષાર્થ-સિદ્ધિ, સંમોહિત કરને કી સિદ્ધિ આદિ પ્રચલિત હૈ, વેદ તથા નાનાશાસ્ત્ર કે પ્રકાશ કી જો નાના જ્ઞાન-સંબંધીય સિદ્ધિયાઁ હૈં, વે સબ મેરી સિદ્ધિ કી હી અંગભૂત હૈં, ઇસમેં સંદેહ નહીં ॥ ૨૮ - ૩૨ ॥

હે વિપ્રો ! જન્મ, પદ, ઔષધિ, મંત્ર, ઉપાસના, તપ, સંયમ ઔર સમાધિ કે દ્વારા અલૌકિક સિદ્ધિયાઁ પ્રાપ્ત હોતી હૈં ॥ ૩૩ ॥ સિદ્ધિલાભ કે લિએ યે હી આઠ ઉપાય પ્રધાન હૈં । જાતિ-સ્મરત્વ આદિ સિદ્ધિયાઁ જન્મ-સિદ્ધિયાઁ હૈં ॥ ૩૪ ॥ સિદ્ધ-ગુટિકા, કાયા-કલ્પ, રસાયન ઔર ઇસ પ્રકાર કી અન્ય સિદ્ધિયાઁ, ઔષધિ સિદ્ધિયાઁ કહલાતી હૈં ॥ ૩૫ ॥ રાજશક્તિ, નૈમિત્તિક-દેવશક્તિ ઔર ઇસ પ્રકાર કી અન્ય સબ શક્તિયાઁ, પદ-સિદ્ધિયાઁ કહલાતી હૈં ॥ ૩૬ ॥ દેવદર્શનાદિ ઉપાસના સિદ્ધિયાઁ કહલાતી હૈં, જિનકે પ્રાપ્ત હોને પર અવશ્ય હી અભ્યુદય હોતા હૈ ॥ ૩૭ ॥ વશીકરણાદિ ષટ્કર્મ, તથા ઉસ પ્રકાર કી ઔર સિદ્ધિયાઁ, મંત્રસિદ્ધિ કે અંતર્ગત હૈં, ઇસમેં સંદેહ નહીં ॥ ૩૮ ॥ તપ, સંયમ ઔર સમાધિ દ્વારા દૈવી યા લૌકિક, ઐસી કોઈ ભી સિદ્ધિ નહીં જો પ્રાપ્ત ન હો સકે ॥ ૩૯ ॥ હે વિપ્રો ! ઇન આઠ ઉપાયોં કે દ્વારા ચતુર્વિધ સિદ્ધિયાઁ નિશ્ચય પ્રાપ્ત હુઆ કરતી હૈં, ઇસમેં વિચાર ન કરો ॥ ૪૦ ॥ સંસાર મેં મેરી શક્તિ સે ઉત્પન્ન જો અનંત પ્રકાર કી સિદ્ધિયાઁ હૈં, વે સબ મેરે દ્વારા પહલે સે હી ચાર શ્રેણિયોં મેં વિભક્ત હૈં ઔર ઉનકી પ્રાપ્તિ કે લિએ હી આઠ ઉપાય મૈંને વિધાન કિયે હૈં, હે બ્રાહ્મણોં ! ઉન્હીં કે દ્વારા વે અવશ્ય પ્રાપ્ત હોતી હૈં ॥ ૪૧ - ૪૨ ॥

હે વિપ્રો ! સબ લૌકિક-કાર્યકારિણી સિદ્ધિયોં કો આધિભૌતિક સિદ્ધિયાઁ, દૈવ-કાર્યકારિણી સિદ્ધિયોં કો અધિદૈવિક સિદ્ધિયાઁ, ઔર જ્ઞાન-વિજ્ઞાન પ્રકાશક સિદ્ધિયોં કો સંસાર મેં બુધગણ, અધ્યાત્મિક-સિદ્ધિયાઁ કહતે હૈં ॥ ૪૩ - ૪૫ ॥ મંત્રદ્રષ્ટિ ઇસી સિદ્ધિ કે અંતર્ગત હૈં હે વિપ્રશ્રેષ્ઠોં, ઇસમેં વિસ્મય ન કરો ॥ ૪૬ ॥ પરંતુ હે વિજ્ઞવરોં ! સહજ નામ્ની જો સિદ્ધિ હૈ વહ ઇન સબ સિદ્ધિયોં સે અત્યંત અલૌકિક હૈ ॥ ૪૭ ॥ મેરે અવતારોં મેં ઇસ સહજ સિદ્ધિ કા સ્વતઃ હી અત્યંત વિકાશ (દિપ્તમાન) હોતા હૈ । જબ તત્ત્વજ્ઞાન, વાસનાક્ષય ઔર મનોનાશ કે દ્વારા અપને જીવભાવ કો નાશ કરકે શિવસ્વરૂપ હોકર નિર્વિકલ્પ સમાધિસ્થ રહતે હુએ, સાધક મુઝમેં લીન હોતે હૈં તબ ઉનમેં મેરી ઇચ્છા સે કભી-કભી સહજ સિદ્ધિ કા વિકાશ હુઆ કરતા હૈ ॥ ૪૮ - ૫૦ ॥ હે બ્રાહ્મણોં ! યદ્યપિ ઉચ્ચશ્રેણી કી સહજ સિદ્ધિયાઁ અનેક હૈં તબ ભી ઉનમેં સે કેવલ તૈન્તીસ હી મુખ્ય હૈં ॥ ૫૧ ॥ અવતારોં મેં, યોગિયોં મેં ઔર જીવન-મુક્ત મહાપુરુષોં તથા તપસ્વિયોં મેં તૈન્તીસ પ્રકાર કી સિદ્ધિયાઁ પ્રકટ હોતી હૈં ॥ ૫૨ ॥ હે બ્રાહ્મણોં ! ઉનકે પવિત્ર નામોં કા વર્ણન અબ આપકે સમીપ કરતા હૂઁ । ઉનકો સાવધાન હોકર સુનો ॥ ૫૩ ॥ અણિમા, લઘિમા, પ્રાપ્તિ, પ્રાકામ્ય, મહિમા, વશિત્વ, ગરિમા, ઈશિત્વ, કામાવસાયિતા, દૂરશ્રવણ, પરકાયપ્રવેશ, મનોયાયિત્વ, અભીપ્સિત સર્વજ્ઞત્વ, વહ્નિસ્તમ્ભ, જલસ્તમ્ભ, ચિરજીવિત્વ, વાયુસ્તમ્ભ, ક્ષત્-સ્તમ્ભ (મૃત્યુ, વિદારણ સ્તમ્ભ), પિપાસાસ્તમ્ભ, નિદ્રાસ્તમ્ભ, કાયવ્યૂહ, વાક્-સિદ્ધિ, ઈપ્સિતમૃતાનયન, સૃષ્ટિકર્તૃત્વ, સંહારકર્તૃત્વ, પ્રાણાકર્ષણ, પ્રાણપ્રદાન, લોભાદિસ્તમ્ભન, ઇન્દ્રિયસ્તમ્ભન, બુદ્ધિસ્તમ્ભન, કલ્પવૃક્ષત્વ, અમરત્વ ઔર સત્યાનુસંધાન, યે સબ સિદ્ધિયાઁ વેદ ઔર શાસ્ત્રોં મેં વર્ણિત હૈં ॥ ૫૪ - ૫૫ ॥

મેરી અઘટનઘટનાપટીયસી, જગદ્વિમોહિની પ્રકૃતિ, જિસકા દૂસરા નામ મહામાયા હૈ, વહી તપસ્વિયોં કો, યોગિયોં કો, ઔર બડ઼ે બડ઼ે જ્ઞાનિયોં કો, નાના સિદ્ધિયોં કે દ્વારા નિરંતર વિમોહિત કરકે મુક્તિમાર્ગ મેં અડ઼્ચન બનતી હુઈ અપને વિલાસસ્વરૂપ મેં, ઇસ આવાગમન ચક્ર મેં ચારો ઓર વારંવાર ઘુમાયા કરતી હૈ ॥ ૬૦ - ૬૨ ॥ પરંતુ હે બ્રાહ્મણોં ! મહામાયાનામ્ની વહ મેરી પ્રકૃતિ, મેરે જ્ઞાની ભક્તોં કો કદાપિ વિમોહિત નહીં કર સકી ॥ ૬૩ ॥ મેરે જ્ઞાની ભક્તોં કા સિદ્ધિયોં કો પ્રકાશ કરના, સતી-કુલ-કામિનિયોં કે અંગ દિખાને કે સમાન હોતા હૈ ॥ ૬૪ ॥ જિસ પ્રકાર કોઈ ભી કુલકામિનિયાઁ કદાપિ કિન્હી પરપુરુષોં કો અપને અંગોં કો નહીં દિખા સકતી પરંતુ નિર્લજ્જા, કુલટા અર્થાત્ વ્યભિચારિણી સ્ત્રિયાઁ સમાજ મેં અપ્રે અંગોં કો દિખાને કે લિએ જિસ પ્રકાર ઉત્કણ્ઠિત રહતી હૈં, ઉસી પ્રકાર મેરે જ્ઞાની ભક્તગણ સર્વ-સમર્થ હોને પર ભી અપની સિદ્ધિ કો કદાપિ પ્રકટ નહીં કરતે । કિંતુ હે બ્રાહ્મણોં ! લક્ષ્યહીન તપસ્વી, ભક્તિહીન યોગી ઔર જ્ઞાનહીન ઉગ્રકર્મા-સાધક, વણિક્-વૃત્તિ (અર્થાત્ બનિયા-વૃત્તિ) સે અપની સિદ્ધયોં કો પ્રકટ કરકે અત્યંત પતિત હોતે હૈં; ઇસલિએ મહાત્માઓં કો સર્વથા, સિદ્ધિયાઁ પ્રકાશિત નહીં કરની ચાહિયે ॥ ૬૫ - ૬૯ ॥ જિસ પ્રકાર ભ્રાતા, પુત્ર, આત્મીય ઔર સ્વજન અનિચ્છા સે કભી-કભી કુલકામિની કા અંગ-દર્શન દૈવાત્ કર લેતે હૈં, ઉસી પ્રકાર મેરે જ્ઞાની ભક્તોં કા સિદ્ધવૈભવ દૈવાત્ કભી-કભી જગત મેં હઠાત્ પ્રકાશિત હો પડ઼્તા હૈ ॥ ૭૦ - ૭૧ ॥

હે વિપ્રો ! મેરી સિદ્ધિ જિસ પ્રકાર દો હાથોં સે માયા-વિમોહિત જીવોં કો નિરંતર, અર્થ ઔર શક્તિ દેતી હુઇ, ચિરન્તન-કારાગાર-રૂપી સંસાર મેં ફંસાકર રખતી હૈ, ઉસી પ્રકાર અપને અન્ય દો હાથોં સે ધર્મ ઔર અર્થ દેતી હુઇ

જ્ઞાની-ભક્તોં કો અભ્યુદય ઔર નિઃશ્રેયસ અવશ્ય પ્રદાન કરતી હૈ । મોહિત, જ્ઞાનહીન, કર્માસક્ત-ચિત્ત સાધક, છણભંગુર, પરિણામશીલ ઔર માયા સે ઉત્પન્ન સિદ્ધિયોં કો પ્રાપ્ત કરકે ઉનકે દ્વારા બાર-બાર નરક-લોક, સ્વર્ગ-લોક, પ્રેત-લોક ઔર પિતૃ-લોક મેં ઘૂમતે હુએ ત્રિતાપ સે તાપિત હોતે રહતે હૈં ॥ ૨૭ - ૭૬ ॥ પરંતુ મેરે જ્ઞાની ભક્તગણ પરમાનન્દસાગર, સચ્ચિદાનંદમય સ્વરૂપ કો યથાર્થરૂપ સે જાનકર સમસ્ત સિદ્ધિયોં કા સર્વસ્વ, અર્થાત્ પરમસિદ્ધિ રૂપી મુઝકો હી ભલીભાંતિ પ્રાપ્ત કરતે હૈં । ઉસકે બાદ વે મેરે પરમપદ કે અનાયાસ અધિકારી હો જાતે હૈં ॥ ૭૭ - ૮૭ ॥

હે મહર્ષિગણ ! મેરી શક્તિરૂપિણી સિદ્ધિ અતિ પ્રભાવશાલિની હૈં । વહ મુઝમેં ભક્તિહીન જીવોં કો મુઝસે અત્યંત વિમુખ કરકે ઔર અજ્ઞાનરૂપી આવર્ત્ત (જલભંવર) સે સંકુલ ઇસ સંસારરૂપી અપાર સમુદ્ર મેં નિરંતર ગિરાકર સર્વદા ક્લેશિત કરતી હૈ । ॥ ૭૯ - ૮૦ ॥ ઔર પુનઃ વહ મુઝમેં અનન્ય ભક્તિ કરનેવાલે શ્રેષ્ઠ સાધકોં કો મેરે નિકટ પહુઁચા કર શીઘ્ર કૃતાર્થ કર દેતી હૈ ॥ ૮૧ ॥ જિસ પ્રકાર સ્નેહમયી માતા અપને પુત્રોં કો બડ઼ે યત્ન સે પાલતી-પોસતી ઔર પ્રસન્નતા સે બઢ઼ાતી હુઇ, પરમમંગલમય અધિકાર કો શીઘ્ર પ્રાપ્ત કરા દેતી હૈ, ઉસી પ્રકાર કરુણામયી યહ સિદ્ધિ સદા માતા કે સમાન આર્ત્ત, જિજ્ઞાસુ ધૌર અર્થાર્થી ઇન મેરે ત્રિવિધ ભક્તોં કો નિશ્ચય હી પરમ આનંદ-સમૂહ ઔર ઉત્સાહ ભલીભાઁતિ દેતી હુઇ, શીઘ્ર મેરી ઓર ઉનકો અગ્રસર કરતી હૈ । હે વિજ્ઞવરોં ! મેરી સેવા મેં રત પ્રકૃતિ કે સ્વરૂપ, દો પ્રકાર સે વિભક્ત હૈં, ઇસમેં વિચારને કી કોઇ બાત નહીં હૈ । એક કો પરા ઔર એક કો અપરા જાનો ॥ ૮૨ - ૮૬ ॥ અપરા નામ્ની મેરી પ્રકૃતિ અપને ત્રિગુણાત્મક જાલ મેં સબ જીવોં કો માયા સે ફસા કર ઉનકો દ્વન્દ્વ કા અનુભવ નિરંતર કરાતી હુઇ અપને વિલાસરૂપી-લીલામય-સંસાર કો પ્રકટ કરતી હૈ ॥ ૮૭ - ૮૮ ॥ ઔર મેરી ધન્યા-પરા-પ્રકૃતિ સાધકોં કે હૃદય-કમલ મેં મેરી ભક્તિરૂપિણી ભૃંગાવલિ કો સંનિવિષ્ટ કરકે ત્રિગુણ વૈભવ કો બાર-બાર દર્શન કરાતી હુઇ, ઉનકો દ્વન્દ્વાતીત પદ મેં પહુઁચાકર મેરા દર્શન કરા દેતી હૈ ॥ ૮૯ - ૯૦ ॥

ઇસી કારણ હે વિજ્ઞવરોં, મેરી પ્રકૃતિ કી ઇન દો દશાઓં મેં મેરી સિદ્ધિ કે સ્વરૂપ કા વિકાશ ભી દ્વિવિધ હોતા હૈ । એક પરા સિદ્ધિ ઔર દૂસરી અપરા સિદ્ધિં નામ સે અભિહિત હોતી હૈં । સિદ્ધિ કે જો અનેક રૂપ પહલે કહે ગયે હૈં વહ નાના-રૂપધારિણી-સિદ્ધિ મેરી અપરા સિદ્ધિ હૈ ઇસમેં આપ લોગોં કો સંદેહ નહીં હોના ચાહિયે । હે જ્ઞાન કે અધિકારી બ્રાહ્મણોં, જો પૂજ્યા પરાનામ્ની સિદ્ધિ હૈ, વહ ચિન્મયી-સાત્ત્વિકી, નિત્યા-હિતા, અદ્વૈતકારિણી ઔર સ્વરૂપાનન્દ-સંદોહ પ્રકાશિની કહી ગઈ હૈ ॥ ૯૧ - ૯૪ ॥ હે બ્રાહ્મણોં ! મેરી ઐસી સિદ્ધિયાઁ મેરી ઇચ્છા કે બિના સંસાર મેં કદાપિ પ્રકાશિત નહીં હો સકતી ॥ ૯૫ ॥ ક્યોંકિ મેરી શક્તિ સ્વેચ્છાચારિણી નહીં હો સકતી ઇસ કારણ મેરે અવતારોં મેં ઔર કભી-કભી મેરે જ્ઞાની ભક્તોં મેં ભી મેરી ઐસી સિદ્ધયોં કા પ્રકાશ સ્વતઃ હુઆ કરતા હૈ । હે મહર્ષિગણ, મેરે અવતાર સમૂહ કા આવિર્ભાવ અથવા જ્ઞાની ભક્તોં મેં ઐસી સિદ્ધિ કા વિકાશ, જીવોં કે સમષ્ટિ કર્માધીન હૈ ॥ ૯૬ - ૯૮ ॥ ઇસ કારણ હે બ્રાહ્મણોં, ઐસી સિદ્ધિયાઁ અત્યંત દુર્લભ હૈં । હે મહર્ષિયોં, આપ મેરે સ્વરૂપ ઔર મેરી સિદ્ધિ કે સ્વરૂપ કો ભલી પ્રકાર જાનકર કભી ભી મેરી અપરા સિદ્ધિ કે બંધન-જાલ મેં ન ફંસો ઔર મેરી ચિન્મયી પરાસિદ્ધિ કે પરમ અદ્ભુત મહત્ત્વ કો જાનકર ઔર ઉસકી હી ઉપાસના કરકે દ્વન્દ્વાતીત અદ્વૈતાનંદ-પ્રકાશક સનાતન પરમપદ પ્રાપ્ત કરો ॥ ૯૯ - ૧૦૧ ॥ હે બ્રાહ્મણોં ! આપ ઇસ પ્રકાર સ્થિર લક્ષ્ય

રખકર મેરે ત્રિતાપરૂપી ત્રિશૂલ ઔર સિદ્ધિરૂપી મોદક આયુધોં કી ઓર કભી ભી દૃષ્ટિ ન રખકર ઔર ચક્ર ઔર પદ્મરૂપી ધર્મ ઔર મોક્ષ પર નિરંતર લક્ષ્ય રખકર ઔર અગ્રસર હોકર કભી બાધા કો પ્રાપ્ત નહીં હોંગે, ઇસકો સત્ય જાનો, ઇસમેં કુછ સંશય નહીં હૈ ॥ ૧૦૨ - ૧૦૪ ॥

॥ ઇસ પ્રકાર શ્રી ધીશ ગોતોપનિષદ્ મેં બ્રહ્મવિદ્યા-સંબંધી યોગ શાસ્ત્ર કા ધીશર્ષિ સંવાદાત્મક સિદ્ધિસ્વરૂપ નિરૂપણ નામ કા દ્વિતીય અધ્યાય સમાપ્ત હુઆ ॥

૩. જ્ઞાનભૂમિનિરૂપણ

મહર્ષિગણ બોલે ॥ ૧ ॥

હે સર્વ શક્તિમાન વિભો ! હે સર્વ સિદ્ધિયોં કે નિત્ય આધાર સ્વરૂપ ! હે સર્વ સિદ્ધિદાયિન્ ! હે ભગવન્ ધીશ ! પરાસિદ્ધિ કી કૃપા-પ્રાપ્તિ કે લિએ પ્રથમ ઉનકે દર્શનલાભ કી નિશ્ચય હી આવશ્યકતા હૈ, અતઃ ઉસકે ઉપાય કહેં, જિનકે દ્વારા પરાસિદ્ધિ કે દર્શન હમ લોગોં કો અનાયાસ હોં અથવા જિસ પ્રકાર સે હમ લોગ કૃતાર્થ હોવેં, સો ઉપદેશ કીજિયે ॥ ૨ - ૪ ॥

ગણપતિ બોલે ॥ ૫ ॥ નિત્યા ઔર વિદ્યાસ્વરૂપિણી મેરી પરાસિદ્ધિ કા દર્શન જ્ઞાન-ભૂમિયોં મેં તત્ત્વજ્ઞાનનિષ્ઠ જ્ઞાની મહાપુરુષોં કો દિવ્યદૃષ્ટિ સે હુઆ કરતા હૈ ઔર ઇસ સંસાર મેં શાંતચિત્ત તત્ત્વજ્ઞાની સાધક ક્રમશઃ જૈસે જૈસે સપ્તજ્ઞાન ભૂમિયોં મેં અગ્રસર હોતે જાતે હૈં, વૈસે વૈસે ઉત્તરોત્તર મેરી વિદ્યારૂપિણી પરાસિદ્ધિ કે સ્વરૂપ કા અત્યંત સ્પષ્ટ દર્શન પ્રાપ્ત કરતે હુએ પરમાનન્દ સાગર મેં નિમગ્ન હોતે જાતે હૈં ॥ ૬ - ૯ ॥ હે વિજ્ઞવર બ્રાહ્મણોં ! મૈં જ્ઞાનસ્વરૂપ હી હૂઁ, ઔર જ્ઞાન દો પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ : એક તટસ્થજ્ઞાન ઔર દૂસરા સ્વરૂપજ્ઞાન । હે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણોં ! જહાઁ જ્ઞાતા-જ્ઞાન ઔર જ્ઞેયોં કે ભાન સે યુક્ત ત્રિપુટિ કા સંબંધ હૈ વહીં સ્વરૂપ જ્ઞાન કા કારણભૂત, તટસ્થ જ્ઞાન હૈ । ઇસ તટસ્થજ્ઞાન મેં સત્, ચિત્ ઔર આનંદ ભાવોં કા સ્વરૂપ, પૃથક્ પૃથક્ અનુભૂત હોતા હૈ, ઇસ કારણ ઉસ અવસ્થા મેં સંપૂર્ણ દૃશ્ય-સમૂહ પ્રતીત હોતા હૈ ॥ ૧૦ - ૧૩ ॥

જહાઁ ત્રિપુટિ સંબંધ કા લેશમાત્ર નહીં હૈ ઔર જહાઁ સત્-ચિત્ ઔર આનંદ ભાવ કા સ્વતંત્ર અનુભવ નહીં હૈ ઔર જહાઁ યે તીનોં હી અદ્વૈત ભાવ મેં નિરંતર સ્થિત હૈં વહીં ઉત્તમ સ્વરૂપ-જ્ઞાન કા ઉદય હોતા હૈ ॥ ૧૪ - ૧૫ ॥ તટસ્થ જ્ઞાન બહુભાવોં સે યુક્ત હૈ ક્યોંકિ અહમ્-તત્ત્વ ઔર મહત્તત્ત્વ દોનોં કે સંયોગ સે ઉસકા અસ્તિત્વ હૈ ॥ ૧૬ ॥ પરંતુ સ્વરૂપ-જ્ઞાન નિત્ય અવિકારી ઔર પૂર્ણ હૈ ઔર તત્ત્વાતીત પરમપદ મેં ઉસકી નિત્યસ્થિતિ વિદ્યમાન રહતી હૈ ॥ ૧૭ ॥ હે બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠો ! જબ પરિણામશીલ તટસ્થજ્ઞાન સે શનૈઃ શનૈઃ સ્વરૂપ-જ્ઞાન કા ઉદય હોને લગતા હૈ, તબ તત્ત્વજ્ઞાની મહાત્માઓં મેં સર્વભૂતોં મેં અવિભક્ત, સબ દેશ-કાલ ઔર પાત્રોં મેં વિકારરહિત ઔર સર્વભૂતોં મેં એક હી ભાવ કો દિખાનેવાલા ઉન્નત સાત્ત્વિક જ્ઞાન, સ્વતઃ હી પ્રકાશિત હોતા હૈ, ઇસમેં સંદેહ નહીં, હે મહર્ષિગણ ! ઉસકે પ્રભાવ સે હી મુક્તાત્મા સ્વરૂપ-જ્ઞાન કા અનુભવ અનાયાસ કર લેતે હૈં ઇસમેં વિસ્મય ન કરો ॥ ૧૮ - ૨૨ ॥ જૈસે શબ્દ કે બિના આકાશ, સ્પર્શ બિના વાયુ, રૂપ બિના અગ્નિ, રસ બિના જલ ઔર ગંધ કે બિના પૃથિવી કા અસ્તિત્ત્વ કભી નહીં હો સક્તા, ઉસી પ્રકાર અહંકાર કે બિના તટસ્થ જ્ઞાન કા ઉદય નહીં હો સક્તા

॥ ૨૩ - ૨૪ ॥ પરંતુ સ્વરૂપ-જ્ઞાન મેં અણુમાત્ર ભી દ્વૈત કી સંભાવના નહીં હૈ, ઇસ કારણ વહ મેરા હી સ્વરૂપ હૈ ॥ ૨૫ ॥ હે બ્રાહ્મણોં ! વિભક્ત જ્ઞાન અવિદ્યાસંભૂત હૈ ઔર ઉત્તમ અવિભક્ત જ્ઞાન વિદ્યાસંભૂત (સંભૂત = composed) હૈ ॥ ૨૬ ॥ મૈં જ્ઞાનરૂપ હૂઁ ઇસ કારણ યદ્યપિ દોનોં જ્ઞાન મેં હૂઁ તથાપિ, યહ અવિભક્ત જ્ઞાન પરમપદ કી પ્રાપ્તિ કરાતા હૈ ॥ ૨૭ ॥ વિભક્ત જ્ઞાન જીવોં કો મુઝસે અત્યંત અલગ સ્થિત રખતા હૈ । મુમુક્ષુઓં કો વિભક્તજ્ઞાન સે અવિભક્તજ્ઞાન-મંદિર મેં પહુઁચાકર મેરે સ્વસ્વરૂપ મેં અનાયાસ હી પહુઁચાને કે લિએ વેદો ને પહલે હી સાત જ્ઞાનભૂમિયોં કા વર્ણન કિયા હૈ ॥ ૨૮ - ૨૯ ॥ વિશ્વ કો બંધન પ્રાપ્ત કરાનેવાલી સાત અજ્ઞાનભૂમિકાઓં મેં અજ્ઞાનાંધ જીવ વિમોહિત હોકર સદા ફંસે રહતે હૈં ॥ ૩૦ ॥ વેદવિહિત કર્મકાંડ કી સહાયતા સે સાધક પ્રથમ શરીર કી શુદ્ધિ ઔર તદનંતર મન કી શુદ્ધિ સંપાદન કરકે તત્પશ્ચાત્ મેરી ઉપાસના કે દ્વારા ચિત્ત કી વૃત્તિયોં કો શાંત કરકે અંત મેં તત્ત્વજ્ઞાન કા દુર્લભ અધિકાર પ્રાપ્ત કરતે હૈં ॥ ૩૧ - ૩૨ ॥ એવં તદનંતર હે બ્રાહ્મણોં, ક્રમશઃ સાતોં જ્ઞાનભૂમિયોં કો સોપાનારોહણ કે સમાન શનૈઃ શનૈઃ અતિક્રમણ કરકે અંત મેં વે પૂર્ણજ્ઞાની હોકર મુઝકો પ્રાપ્ત કર લેતે હૈં । ઇસ કારણ સ્વભાવસિદ્ધ જ્ઞાન કે ક્રમવિકાશ સે પૂર્ણ, યે સાતોં જ્ઞાનભૂમિયાઁ મેરી પરાસિદ્ધિ કી કૃપા સે, મેરે સ્વરૂપ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કી અત્યંત કારણ-રૂપા હૈં ॥ ૩૩-૩૫ ॥

સાતોં જ્ઞાનભૂમિયોં મેં સે પ્રથમા જ્ઞાનદા, દ્વિતીયા સન્યાસદા, તૃતીયા યોગદા, ચતુર્થી લીલોન્મુક્તિ, પંચમી સત્પદા, ષષ્ઠી આનંદપદા ઔર સપ્તમી પરાત્પરા હૈ ॥ ૩૬ - ૩૭ ॥ જબ તક જીવ સપ્ત અજ્ઞાનભૂમિયોં કા અતિક્રમણ નહીં કરતે, તબ તક પ્રથમ જ્ઞાનભૂમિ જ્ઞાનદા કી પ્રાપ્તિ નહીં હોતી ॥ ૩૮ ॥ જહાઁ ઉદ્ભિજોં કે ચિદાકાશ મેં પ્રથમ અજ્ઞાનભૂમિ હૈ, વહાઁ સ્વેદજોં કે ચિદાકાશ મેં વહ દ્વિતીય અજ્ઞાનભૂમિ કહીં ગઈ હૈ ॥ ૩૯ ॥ અંડજોં કે ચિદાકાશ મેં તૃતીય અજ્ઞાનભૂમિ હૈ ઔર જરાયુજ પશુઓં કે ચિદાકાશ મેં વહ ચતુર્થ હૈ ॥ ૪૦ ॥ પરંતુ પાંચ-કોશોં કે પૂર્ણતા કી અધિકારિણી મનુષ્યયોનિ મેં હી, શેષ તીનોં અજ્ઞાનભૂમિયોં કા અધિકાર રખતી હૈ ॥ ૪૧ ॥ વે હી તીનોં ઉત્તમ, મધ્યમ ઔર અધમ અજ્ઞાનભૂમિયાઁ કહલાતી હૈં, શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણોં! મૈં ઉનકો સ્પષ્ટરૂપ સે કહતા હૂઁ સુનો ॥ ૪૨ ॥ ઇન્હીં તીનોં અજ્ઞાનભૂમિયોં કે સમૂલ નિરાકરણ કે લિએ વેદ સ્વયં મૂર્ત્તિધારણ કરકે પ્રવૃત્ત હુએ હૈં ॥ ૪૩ ॥ અધમ અજ્ઞાનભૂમિ મેં જબ તક મનુષ્ય ફંસા રહતા હૈ, ઉસકો અપરાધ કરને પર તિર્યક્ યોનિ કી પ્રાપ્તિ દંડરૂપ સે હુઆ કરતી હૈ ॥ ૪૪ ॥ ઔર હે બ્રાહ્મણોં, મધ્યમ અજ્ઞાનભૂમિ કે અધિકારી મનુષ્યોં કો પિતૃલોક, નરલોક ઔર સુખદુઃખપૂર્ણ મૃત્યુલોક કી પ્રાપ્તિ બાર-બાર હોતી હૈ એવં સર્વોન્નત અજ્ઞાનભૂમિ ઉર્દ્ધ્વ સ્વર્ગલોક પ્રદાનકારી હૈ ॥ ૪૫ - ૪૬ ॥

અધમ અજ્ઞાનભૂમિ-પ્રાપ્ત-મનુષ્ય, નાસ્તિક, દેહાત્મવાદી, અશુચિ ઔર અનાર્ય હોતે હૈં ॥ ૪૭ ॥ પરંતુ હે બ્રાહ્મણોં, મધ્યમ અજ્ઞાનભૂમિ કે અધિકારી મનુષ્ય, આસ્તિક હોને કે કારણ દેહ સે આત્મા કી પૃથકતા પર સર્વથા વિશ્વાસ કરતે હુએ ભી, સદ્વિચાર-પરાયણ હોતે હુએ ભી, મહામૂઢ઼ ઐહલૌકિક ઇન્દ્રિયસુખ મેં અત્યંત મગ્ન હોકર, પારલૌકિક સુખ કો ભૂલે રહતે હૈં । હે બ્રાહ્મણોં, કેવલ ઉત્તમ અજ્ઞાનભૂમિ કે પુણ્યવાન્ અધિકારી, આત્મા સે અતિરિક્ત મેરી શક્તિ કા અસ્તિત્વ માનકર, સ્વર્ગીય સુખ કે અધિકારી હુઆ કરતે હૈં ॥ ૪૮ - ૫૧ ॥ અધમ અજ્ઞાનભૂમિ તમપ્રધાન, મધ્યમ અજ્ઞાનભૂમિ તમ-રજપ્રધાન ઔર ઉત્તમ અજ્ઞાન ભૂમિ રજસત્ત્વપ્રધાન કહી ગઈ હૈ । ઇસકે અનંતર હે બ્રાહ્મણોં, શુદ્ધ સત્ત્વ કે ક્રમવિકાશ-સ્થલરૂપી-પુણ્યવાન્-મનુષ્યોં કે ચિત્તાકાશ મેં

દેવદુર્લભ સપ્તજ્ઞાનભૂમિયોં કે અધિકાર, ક્રમશઃ સ્વભાવ સે હી ઉદય હોતે હૈં, ઔર ક્રમશઃ યે સાતોં જ્ઞાનભૂમિયાઁ સાધક કે અંતઃકરણ મેં શુદ્ધ સત્ત્વ કી ભલીભાંતિ ઔર નિરંતર વૃદ્ધિ કરતી હુઇ, નિત્ય ઔર ગુણાતીત કૈવલ્યપદ મેં નિશ્ચય પહુઁચા દેતી હૈં ॥ ૫૨ - ૫૬ ॥

"મુઝે જો કુછ જાનને યોગ્ય થા સો સબ કુછ જાન લિયા હૈ", ઐસી બુદ્ધિ હોના પ્રથમ જ્ઞાનભૂમિ કા અનુભવ કહા ગયા હૈ ॥ ૫૭ ॥ "મુઝે જો ત્યાગના થા સો ત્યાગ દિયા", યહ દૂસરી જ્ઞાનભૂમિ કા અનુભવ માના ગયા હૈ । "મુઝે જો શક્તિ પ્રાપ્ત કરની થી સો પ્રાપ્ત કરલી હૈ", યહ તીસરી જ્ઞાનભૂમિ કા અનુભવ હૈ ॥ ૫૮ ॥ "યહ સબ માયા કી હી લીલા મુઝે દિખાઈ દે રહી હૈ ઔર મુઝે ઉસમેં મોહિત નહીં હોના" યહ ચતુર્થ જ્ઞાનભૂમિ કા અનુભવ હૈ ॥ ૫૯ ॥ "જગત્ હી બ્રહ્મ હૈ" યહ પંચમ જ્ઞાનભૂમિ કા અનુભવ કહા ગયા હૈ ॥ ૫૯ ॥ "બ્રહ્મ હી નિશ્ચય હી યહ જગત્ હૈ" યહ ષષ્ઠ જ્ઞાનભૂમિ કા અનુભવ કહા ગયા હૈ ॥ ૬૦ ॥ ઔર, "મૈં અદ્વિતીય નિર્વિકાર સચ્ચિદાનંદમય બ્રહ્મ હૂઁ", ઐસી બુદ્ધિ સપ્તમ જ્ઞાનભૂમિ કા અનુભવ માના ગયા હૈ ॥ ૬૧ ॥ ઇસ ભૂમિ કો પ્રાપ્ત કરકે હી સાધક બ્રહ્મસ્વરૂપ હો જાતા હૈ, હે મુનિશ્રેષ્ઠોં, ઇસમેં કુછ સંદેહ નહીં ॥ ૬૨ ॥ હે મહર્ષિયોં! શ્રવણ, મનન ઔર નિદિધ્યાસનરૂપ, યે હી ત્રિવિધ પુરુષાર્થ કહે ગયે હૈં ॥ ૬૩ ॥ મુમુક્ષુઓં કો મેરે પાસ અચ્છી તરહ પહુઁચને કે લિએ ઇન્હીં ત્રિવિધ પુરુષાર્થોં સે યુક્ત, સાતોં જ્ઞાનભૂમિયોં કી સાધનશૈલિયાઁ સાત સોપાનરૂપ હૈં । જિસ પ્રકાર કિસી રાજભવન કી છત પર ચઢ઼ને કે લિએ પૌડિયાઁ હોતી હૈં, ઉસી પ્રકાર સ્વરૂપજ્ઞાન મેં પહુઁચને કે લિએ તટસ્થજ્ઞાન કી યે સાત જ્ઞાનભૂમિયાઁ સાત પૌડિયોં કે સમાન હૈં ॥ ૬૪ - ૬૬ ॥

હે તત્ત્વજિજ્ઞાસુ બ્રાહ્મણોં ! જ્ઞાનદાનામ્ની પ્રથમજ્ઞાનભૂમિ મેં વે મુમુક્ષુ અંતર્દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરને લગતે હૈં ॥ ૬૭ ॥ ઉસ સમય જિજ્ઞાસુ પંડિતગણ મેરે સ્થૂલ અવયવોં કો હી પરમાણુરૂપ સે સર્વથા નિત્ય જાનકર, ઔર મેરે ઉન્હીં સ્થૂલ અવયવરૂપ વિભાગોં કો ષોડશ સંખ્યા મેં વિભક્ત દેખકર હી, વાદ કી સહાયતા સે, અથવા પર્યાલોચના-દૃષ્ટિ કે દ્વારા, સૃષ્ટિ કો દેખકર ઔર મુઝકો કુલાલ (અર્થાત્ કુમ્હાર) કે સમાન કેવલ ઉસ સૃષ્ટિ કે કર્તારૂપ સે હી અનુમાન કરને મેં સમર્થ ઇસ હોતે હૈં ॥ ૬૮ - ૭૦ ॥ ઇસી પ્રથમ જ્ઞાનભૂમિ મેં તત્ત્વજ્ઞાની કે હૃદયરૂપ ક્ષેત્ર મેં આત્મજ્ઞાનરૂપ બીજ કા અંકુર નિશ્ચય ઉત્પન્ન હો જાતા હૈ ॥ ૭૧ ॥ ઇસ કારણ જ્ઞાની લોગ ઇસ જ્ઞાનભૂમિ કો જ્ઞાનદા કહતે હૈં ક્યોંકિ યહ જ્ઞાનભૂમિ મુમુક્ષુ કો નિત્ય જ્ઞાન પ્રદાન કરતી હૈ ॥ ૭૨ ॥ જ્ઞાનભૂમિ મેં પહુઁચે હુએ ઔર કિસી ન કિસી પ્રકાર સે મેરી ઉપાસના મેં નિયમપૂર્વક લગે હુએ મુમુક્ષુઓં કે ચિત્ત મેં જ્ઞાનવાયુ સે ભલીભાંતિ કંપાયા હુઆ અજ્ઞાન-વૃક્ષ કા મૂલ સર્વથા શિથિલ હો જાતા હૈ ॥ ૭૩ - ૭૪ ॥ હે મહર્ષિયોં ! સન્ન્યાસદા-નામ્ની દ્વિતીય જ્ઞાનભૂમિ મેં સ્થિત મુમુક્ષુ હી મેરે સ્થૂલ શરીર કો કુછ નિકટ સે દેખતે હુએ મેરે સ્થૂલ અવયવોં મેં હી સૂક્ષ્મ શક્તિયોં કા નિરંતર અનુભવ કરતે હુએ ઔર ધર્માધર્મ કા નિર્ણય કરકે, અધર્મ કે ત્યાગ કરને કી યોગ્યતા પ્રાપ્ત કર લેતે હૈં । ઇસી કારણ ઇસ દૂસરી જ્ઞાનભૂમિ કા નામ સન્ન્યાસદા હૈં ॥ ૭૫ - ૭૭ ॥ હે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણોં ! યોગદા-નામ્ની તીસરી જ્ઞાનભૂમિ મેં મુમુક્ષુ ચિત્ત-વૃત્તિ-નિરોધ કરને કા ઉત્તમ અભ્યાસ કરતે હુએ સંયમ કે દ્વારા ઇસ મેરી શક્તિ કો ઔર એકતત્ત્વ કે અભ્યાસ દ્વારા મુઝકો અલગ-અલગ રૂપ સે દેખને મેં જબ પ્રવૃત્ત હોતે હૈ, તબ સાધકોં મેં સૂક્ષ્મદૃષ્ટિરૂપી અલૌકિક પ્રત્યક્ષ કા ઉદય હોતા હૈ ॥ ૭૮ - ૮૦ ॥

ઇસી કારણ વિજ્ઞ-લોગ ઇસ જ્ઞાનભૂમિ કો યોગદા કહતે હૈં, ક્યોંકિ યહ ચિત્ત-વૃત્તિ-નિરોધરૂપી યોગ કો ભલીભાંતિ

પ્રદાન કરતી હૈ ॥ ૮૧ ॥ ઔર હે વિજ્ઞવરોં ! લીલોન્મુક્તિ-નામ્ની ચતુર્થી જ્ઞાનભૂમિ મેં પહુઁચકર હી મેરી લીલામયી-અઘટનઘટનાપટીયસી-ત્રિગુણાત્મિકા પ્રાકૃતિક તત્ત્વ કો, મુમુક્ષુ નિશ્ચય હી પહચાન લેતે હૈં । ઉસ સમય લીલામયી પ્રકૃતિ અપની લીલા મેં ઉન સાધકોં કો પુનઃ નહીં ફંસા સક્તી । ઇસ કારણ ઇસ જ્ઞાનભૂમિ કો બુધગણોંને લીલોન્મુક્તિ કહા હૈ ॥ ૮૨ - ૮૪ ॥ સત્પદાનામ્ની પંચમી જ્ઞાનમૂમિ મેં પહુઁચકર વે મુમુક્ષુ જબ અપને હી અંતઃકરણ મેં અભેદ જ્ઞાન કો પ્રાપ્ત કરને લગતે હૈં, ઉસી સમય ઉનકી અનુભવશક્તિયાઁ વિશેષ બઢ઼ને લગતી હૈં, ઇસમેં વિચારને કી બાત નહીં હૈં ॥ ૮૫ - ૮૬ ॥ હે વિપ્રો ! એકત્વ કે કારણ મુઝમેં ઔર મેરી પ્રકૃતિ મેં જો અભેદ હૈ અથવા મેરે કારણસ્વરૂપ ઔર કાર્યસ્વરૂપ મેં જો અભેદ હૈ, વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ કે દ્વારા ઉસકો વે સ્પષ્ટરૂપ સે સમઝને મેં સમર્થ હોતે હૈં ઔર જગદુત્પત્તિકારક કર્મ કા રહસ્ય અચ્છી તરહ સમઝકર જગત્ હી મૈં હૂઁ, ઇસ વિચાર સે મુઝકો દેખકર ઇસ કાર્ય-બ્રહ્મ કી સત્યતા જાન લેતે હૈં ॥ ૮૭ - ૮૯ ॥

ઇસી કારણ ઇસ જ્ઞાનભૂમિ કો હી વિદ્વાન્ લોગ સત્પદા કહતે હૈં ક્યોંકિ ઇસકે દ્વારા લોગોં કો સદ્ભાવ કા જ્ઞાન પ્રાપ્ત હોતા હૈ ॥ ૧૦ ॥ ઔર હે વિપ્રો ! આનંદપદાનામ્ની ષષ્ઠી જ્ઞાનભૂમિ મેં પહુઁચકર હી મેરે મુમુક્ષુ ભક્ત મુઝમેં જડ઼્મય કર્મ-રાજ્ય ઔર ચેતનમય દૈવ-રાજ્ય કો એકાધાર મેં દેખને મેં જબ સમર્થ હોતે હૈં તબ વે મેરે રસસાગર મેં ઉન્મજ્જન-નિમજ્જન કરતે હુએ, “મૈં હી જગત્ હૂઁ” ઇસ પ્રકાર મુઝકો દેખકર અદ્વૈત આનંદ કા ઉપભોગ કરતે હૈં ॥ ૯૧ - ૯૩ ॥ ઇસી કારણ ઇસ જ્ઞાનભૂમિ કો બુધગણ આનંદપદા કહતે હૈં ક્યોંકિ ઇસ ભૂમિ મેં સાધક આનંદ પ્રાપ્ત કરતે હૈં ॥ ૯૪ ॥ હે વિપ્રો ! પરાત્પરા-નામ્ની સપ્તમી ઔર અંતિમ જ્ઞાનભૂમિ મેં, મેરે જ્ઞાની ભક્ત પહુઁચકર કાર્ય-કારણ (અર્થાત્ cause-effect) કી ભેદ-દૃષ્ટિ કા લય કરકે, મેરે સ્વરૂપ મેં લય હો જાતે હૈં ઔર ભેદ-જ્ઞાન કે લય હોને સે હી ઉનકે વિશુદ્ધ અંતઃકરણ મેં, સર્વભૂતોં મેં ઐક્યપ્રદર્શક, અજ્ઞાનાંધકારોત્પાદક ઔર અદ્વૈતભાવ-ઉત્પાદક અવિભક્ત જ્ઞાન કા ઉત્તમરીતિ સે ઉદય હોતા હૈ ઇસમેં સંદેહ હી નહીં । ઉસ સમય મેરે જ્ઞાની ભક્તોં મેં ઔર મુઝમેં ભેદભાવ નષ્ટ હો જાતા હૈ ॥ ૯૫ - ૯૮ ॥

વે મેરે સ્વરૂપ મેં, સ્વરૂપજ્ઞાન કે અવલંબન સે, વિલીન હો જાતે હૈં, ઇસી કારણ ઇસ ભૂમિ કો વિદ્વાન્ લોગ પરાત્પરા કહતે હૈં ॥ ૯૯ ॥ સાધારણ દૃષ્ટિ સે ઇન સાતોં જ્ઞાન-ભૂમિયોં મેં કોઈ-કોઈ તત્ત્વજિજ્ઞાસુ, જો વિરોધ ભાવ કી શંકા કરતે હૈં, વહ ઠીક નહીં હૈ ॥ ૧૦૦ ॥ હે વિજ્ઞાનવિદ્ બ્રાહ્મણોં ! સપ્ત અજ્ઞાનભૂમિયોં ઔર સપ્ત જ્ઞાનભૂમિયોં સે હી ભલીભાંતિ પૂર્ણ, પરમાદ્ભુત મહાકાશ ગોલક હૈ । ઉસ ગોલક કે નીચે કે સાત સ્તર સપ્ત છાયા સે પૂર્ણ હૈં ॥ ૧૦૧ - ૧૦૨ ॥ ઔર ઊપર કે સાત સ્તર સપ્ત જ્યોતિ સે પૂર્ણ હૈં । નીચે કે ચાર છાયા સ્તર, ચતુર્વિધ ભૂતસંઘ કે સમિષ્ટિ ચિદાકાશ સે પૂર્ણ હૈં । ઉસકે ઊપર કી તીન અજ્ઞાનભૂમિયોં કે સ્તર તથા સાત જ્ઞાન-ભૂમિયોં કે સ્તર, યે દશ સ્તર દશવિધ અધિકારોં કો ધારણ કરકે સમસ્ત માનવ ઔર દૈવપિંડ મેં વ્યાપ્ત હૈં । ઇસ કારણ હે વિજ્ઞાનવિદ્વરોં ! ઇન દશોં અધિકાર મેં હી નિમ્ન સે નિમ્નતમ ઔર ઉચ્ચ સે ઉચ્ચતમ સબ હિતકર દાર્શનિક અધિકાર સંમિલિત હૈં યહ નિશ્ચય હૈ ॥ ૧૦૩ - ૧૦૭ ॥ મેરી વહ અઘટનઘટનાપટીયસી પ્રકૃતિ મુઝસે વ્યક્તા હોકર ઇસ મહાકાશગોલક મેં પ્રકાશિત હૈ ॥ ૧૦૮ ॥ હે વિપ્રો ! વહ હી, વિદ્યારૂપ સે ઊપર કી સપ્ત ભૂમિકાઓં મેં ઔર અવિદ્યારૂપ સે નીચે કી સપ્ત ભૂમિકાઓં મેં પરિવ્યાપ્ત હૈ ॥ ૧૦૯ ॥ ઇન સપ્ત છાયા ઔર સપ્ત જ્યોતિયોં સે પૂર્ણ મહાકાશ ગોલક કો અધારરૂપ સે મેરી જડા-પ્રકૃતિ નિત્ય હી ધારણ કર રહી હૈં ઔર મૈં શુદ્ધ ચિન્મય હોકર ઉસકે ઊપર સ્થિત હૂઁ ॥

૧૧૦ - ૧૧૧ ॥ ઇસ અધ્યાત્મગોલક કા દર્શન જિસ જ્ઞાનવાન્ કો હોતા હૈ વહ હી સર્વથા મેરે દર્શન કરને મેં સમર્થ હોતા હૈ ॥ ૧૧૨ ॥

વૈદિક, દર્શનોક્ત જ્ઞાન હી ઇસકે લિએ નેત્ર-સ્વરૂપ હૈં, નિઃસંદેહ, મૈં સત્ય કહતા હૂઁ ॥ ૧૧૩ ॥ અતઃ, જો સપ્ત જ્ઞાનભૂમિયોં કે સપ્ત દર્શનશાસ્ત્રોં મેં વિરોધકલ્પના કરતે હૈં, વે મેરે જ્ઞાની ભક્ત નહીં હૈં ॥ ૧૧૪ ॥ હે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણોં ! આપ લોગ મેરે જ્ઞાની-ભક્ત હોતે હુએ અવિભક્ત, વિકારહીન ઔર અદ્વૈત જ્ઞાન કો પ્રાપ્ત કરકે પરાસિદ્ધિ કી કૃપાદૃષ્ટિ સે આશ્વાસિત હોકર, મત્સાયુજ્ય કો પ્રાપ્ત કરકે કૃતકૃત્યતા કો પ્રાપ્ત હોં ॥ ૧૧૫ - ૧૧૬ ।

॥ ઇસ પ્રકાર શ્રીધીશગીતોપનિષદ્ કે બ્રહ્મવિદ્યાસંબંધી યોગ-શાસ્ત્ર કા ધીશર્ષિ સંવાદાત્મક જ્ઞાનભૂમિનિરૂપણ નામ કા તૃતીય અધ્યાય સમાપ્ત હુઆ ॥

૪. ધર્મવિજ્ઞાનનિરૂપણ

ઋષિગણ બોલે ॥ ૧ ॥

હે સર્વજ્ઞ ! જ્ઞાનભૂમિયોં કા મહાન્ અદ્ભુત રહસ્ય ઔર અવિભક્ત જ્ઞાન કે પ્રકાશ કરનેવાલી શૈલી કો સુનકર હમારી સબ શંકાએઁ દૂર હો ગઇ હૈં, ઇસમેં સંદેહ નહીં । કૃપા કરકે હમકો યહ ભી આજ્ઞા કીજિયે કિ અજ્ઞાનભૂમિયોં કે પ્રભાવ સે બચાકર, મુમુક્ષુ-સાધક-જીવોં કો આનંદપૂર્વક જ્ઞાનભૂમિયોં મેં કૌન પહુઁચાતા હૈ ? ॥ ૨ - ૪ ॥ કિન ઉપાયોં દ્વારા મુમુક્ષુ-સાધક અજ્ઞાનભૂમિયોં કો અતિક્રમિત કરકે શીઘ્ર જ્ઞાનભૂમિયોં કો પ્રાપ્ત કરતે હૈં ॥ ૫ ॥ તથૈવ, સાતોં જ્ઞાનભૂમિયોં મેં ક્રમશઃ અગ્રસર હોતે હુએ, અંત મેં સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ આપકો પ્રાપ્ત હોતે હૈં ॥ ૬ ॥

ગણપતિ બોલે ॥ ૭ ॥

હે બ્રાહ્મણોં ! સર્વ-લોક-હિતકર, બ્રહ્માંડપિંડાત્મક સૃષ્ટિ કા ધારક ઔર અભ્યુદય ઔર મુક્તિ વિધાયક, યહ મહાન ધર્મ હી મનુષ્યોં કો અજ્ઞાનભૂમિયોં સે બચાકર જ્ઞાનભૂમિયોં મેં નિરંતર હી પહુઁચા દેતા હૈ ॥ ૮ - ૯ ॥ ઔર ક્રમશઃ અભ્યુદય કો સમ્યક્ પ્રદાન કરતા હુઆ, અંતિમ જ્ઞાનભૂમિ મેં પહુઁચાકર તદનંતર કૈવલ્ય પ્રદાન કરતા હૈ ॥ ૧૦ ॥ હે વિપ્રો ! ધર્મ કા મૈં હી સ્થિતિ-સ્થાન હૂઁ ઔર ધર્મરૂપા મેરી હી સનાતની શક્તિ હૈ જો વિરાટ્ સૃષ્ટિ કે પ્રવાહ કો નિશ્ચય હી ધારણ કિયે હુએ હૈ । હે મહર્ષિગણ ! નિશ્ચય હી મેરી સત્ત્વગુણમયી શક્તિ, ધર્મ હૈ, ઇસ વિષય મેં કોઇ સંદેહ નહીં હૈ, હે વિપ્રપુંગવો ! મેરી શક્તિ ત્રિગુણાત્મિકા હૈ ॥ ૧૧ - ૧૩ ॥ આકર્ષણ-શક્તિ વિશિષ્ટ રાજસિક-શક્તિ કહલાતી હૈ ઔર વિકર્ષણ-શક્તિ વિશિષ્ટ તામસિક-શક્તિ કહલાતી હૈ ॥ ૧૪ ॥ ઔર ઉન દોનોં શક્તિયોં કા ઇસ સંસાર મેં સમન્વય કરનેવાલી મેરી જો સાત્ત્વિક શક્તિ હૈ વહી ધર્મ હૈ ઇસમેં સંદેહ નહીં ॥ ૧૫ ॥ યહી ધર્મ કી ધારિકા-શક્તિ, પરમાણુ સે લેકર બ્રહ્માંડ કે વિસ્તાર પર્યંત પરિવ્યાપ્ત હૈ ॥ ૧૬ ॥ ધર્મ કી ધારિકા-શક્તિ કે પ્રભાવ સે હી સબ સૂર્ય-ચંદ્રાદિ ગ્રહ-ઉપગ્રહાદિ ઔર નક્ષત્રમંડલ મેરે વિરાટ્ દેહ મેં ચહુદિશા અપની-અપની કક્ષા મેં નિરંતર પરિભ્રમણ કરતે હૈં ॥ ૧૭ - ૧૮ ॥

ઔર પરસ્પર કો સહાયતા દેકર સૃષ્ટિ કી રક્ષા કરતે હૈં । ધર્મ કી ઉત્તમ ધારિકા-શક્તિ દેવાસુર સંગ્રામ કે દ્વારા દૈવી સૃષ્ટિ કી પવિત્રતા સમ્પાદન કરતી હુઇ દેવતાઓં ઔર અસુરોં કો અપને-અપને લોકોં મેં સુપ્રતિષ્ઠિત રખતી હૈ ॥ ૧૯ - ૨૦ ॥ હે વિજ્ઞો ! મેરી પ્રકૃતિ કે ધર્મમય માતૃભાવ કે દ્વારા હી નિરંતર પાલિત-પોષિત હોકર જીવ ઉદ્ભિજ્જ સે સ્વેદજ, સ્વેદજ સે અંડજ, અંડજ સે જરાયુજ, ઔર જરાયુજ યોનિ સે મનુષ્યોનિ મેં પહુઁચકર અવશ્ય હી કૈવલ્યમાર્ગ અર્થાત્ મોક્ષમાર્ગ કે અધિકારી બન જાતે હૈ ॥ ૨૧ - ૨૩ ॥ મૈંને કેવલ મનુષ્યોં કો હી ધર્માધર્મ કા જ્ઞાન પ્રદાન કરકે ઉનકો કૈવલ્યમાર્ગ કા પથિક બના દિયા હૈ ॥ ૨૪ ॥ હે વિપ્રશ્રેષ્ઠો ! યહ ધર્મ કી ધારિકા-શક્તિ હી મનુષ્યોં કી ક્રમશઃ ઉત્તરોત્તર ઉન્નતિ કરાકર અંત મેં ઉનકો જ્ઞાનભૂમિ કા અધિકારી બનાકર, શનૈઃ શનૈઃ કૈવલ્યપદ પ્રદાન કરતી હૈ ॥ ૨૫ - ૨૬ ॥ ધર્મ, સર્વ-વ્યાપક, સર્વ-જીવહિતકારી, સર્વ-રક્ષક સબકો અભ્યુદય પ્રદાન કરનેવાલા, ઔર સબકે હૃદય મેં મેરે સ્વરૂપ કા પ્રકાશ સાધારણ કરનેવાલા, એવં સાધક જીવોં કો શિવત્વ પ્રદાનકારક હૈ ॥ ૨૭ - ૨૮ ॥

હે બ્રાહ્મણો ! સાધારણ ઔર વિશેષ રૂપ સે દો પ્રકાર કા યહ સાર્વભૌમસ્વરૂપી ધર્મ કહા ગયા હૈ યહ નિઃસંદેહ હૈ ॥ ૨૯ ॥ ઉનમેં સે ધર્મ સર્વ-જીવ-હિત-તત્પર હૈ ઔર અધિકાર વિશેષ કે કેન્દ્રોં સે યુક્ત, જીવોં કા વિશેષ ધર્મ, નિશ્ચય હી પરમ હિત સમ્પાદન કરતા હૈ । મૈં ઇસ સમય સાધારણ ધર્મ કા અંગવર્ણન કરતા હૂઁ, આપ સાવધાન ચિત્ત સે સુનો । ચૌબીસ તત્ત્વોં કે અનુરૂપ પૂર્ણાવયવ, સાધારણ ધર્મ કે ચૌબીસ અંગ હૈં । દાન ત્રિવિધ કહા ગયા હૈ, યથા – અર્થદાન, વિદ્યાદાન ઔર અભયદાન ॥ ૩૦ - ૩૩ ॥ તપોવેત્તા મહાત્માઓં ને તપ કે ભી શારીરિક, વાચનિક ઔર માનસિક રૂપ સે તીન ભેદ કહે હૈં ॥ ૩૪ ॥ કર્મયજ્ઞ નિત્ય નૈમિત્તિક કામ્ય ઔર અધ્યાત્મ, અધિદૈવ, અધિભૂત રૂપ સે ષડ્વિધ હૈ ॥ ૩૫ ॥ ઉપાસનાયજ્ઞ કે નૌ ભેદ હૈં ઔર વે સબ ભક્તિ ઔર યોગમૂલક હૈં ॥ ૩૬ ॥ ઉપાસના કા યોગ સ્થૂલ-દેહ હૈ યહ નિઃસંદેહ હૈ । હે બ્રાહ્મણોં ! ભક્તિ ઉસી કી હી પ્રાણરૂપિણી હૈ ॥ ૩૭ ॥ યોગ કે વિચાર સે ઉપાસના મંત્ર, હઠ, લય ઔર રાજ ઇન ચતુર્વિધ ભેદોં સે નિશ્ચય હી ચતુર્વિધ જાનની ચાહિયે ॥ ૩૮ ॥ ભક્તિ કે ભેદ સે ઉપાસના પંચવિધ હૈ । હે બ્રાહ્મણોં ! રાગ, દ્વેષ ઔર અશુચિ સે યુક્ત મેરે મૂઢ઼ ભક્તગણ આસુરી શક્તિયોં મેં હી મેરી સદા ઉપાસના કરતે હૈં । શુભ-ફ઼લેચ્છુ-સકામ-ભક્તગણ મેરી દૈવી શક્તિયોં મેં હી નિરંતર મેરી ઉપાસના કરતે હૈં । વિષયાનન્દ મેં હી બ્રહ્માનન્દ કા અનુભવ કરનેવાલે મેરે ઉન્નત ભક્તગણ સ્વભાવ સે હી મેરે લીલાવિગ્રહ કી ઉપાસના મેં રતાત્મા હોતે હૈં ઇસમેં સંદેહ નહીં ॥ ૩૯ - ૪૨ ॥ ઔર જ્ઞાની ભક્તગણ મેરે સગુણરૂપ તથા નિર્ગુણરૂપ મેં મેરી ઉપાસના કરકે પરમાનન્દસાગર મેં મગ્ન હોતે હૈં ॥ ૪૩ ॥

હે મહર્ષિગણ ! શ્રવણ, મનન ઔર નિદિધ્યાસનરૂપ સે જ્ઞાન-યજ્ઞ કે તીન ભેદ કહે ગયે હૈં ॥ ૪૪ ॥ ધર્મ કે યે સ્વભાવસિદ્ધ અંગ, સર્વ-જીવ-હિતસાધક કહે ગયે હૈં । ॥ ૪૫ ॥ ક્યોંકિ લોક મેં રુચિ વિભિન્ન હૈ ઔર સામર્થ્ય ભી વિભિન્ન હૈ, ઇસ કારણ સાધારણ ધર્મ સર્વ-પ્રાણિ-હિતપ્રદ હૈ ॥ ૪૬ ॥ યદિ ચૌબીસ અંગો સે પૂર્ણ ધર્મ કે સર્વ-લોક-હિતકર સ્વરૂપ કો ધર્મ-જિજ્ઞાસુ જાન જાએઁ તો વે ઉદાર-હૃદય હોકર સબ પ્રાણિયોં કે હી ગુરૂ કી પૂજ્યપદવી કો પ્રાપ્ત કર લેતે હૈં ॥ ૪૭ - ૪૮ ॥ યુગયુગ મેં જિતને હી ધર્મમાર્ગ પૈદા હોંગે વે સબ સાધારણ ધર્મ કે ઇન અંગોં મેં સે કુછ અંગોં કા આશ્રય લેકર હી નિઃસંદેહ કૃતકૃત્યતા કો પ્રાપ્ત હોંગે । હે બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠો ! અબ તક સંસાર મેં જિતને ભી ધર્મમાર્ગ ઉત્પન્ન હુએ હૈં વે ઐસે હી કૃતાર્થતા કો પ્રાપ્ત હુએ હૈં । હે વિપ્રો ! ઇસમેં કુછ સંદેહ નહીં હૈ ॥ ૪૯ - ૫૧ ॥

યહી શાશ્વત ધર્મ કી નિશ્ચય પૂર્ણતા હૈ, યહી મહત્ત્વ હૈ ઔર નિશ્ચય યહી પિતૃભાવ હૈ ॥ ૫૨ ॥ જો ધર્મ અન્યધર્મોં સે દ્વેષ ન કરે, અથવા અન્યધર્મોં કો કભી બાધા ન દે ઔર સબકો યથાધિકાર, ઉભયવિધ, અભ્યુદય પ્રદાન કરે ઔર સબકો નિઃશ્રેયસ કા માર્ગ બતાવે, વહી સનાતન ધર્મ હૈ, યહી ઉપનિષદ્ હૈ ॥ ૫૩ - ૫૪ ॥ હે વિપ્રો ! વિશેષ ધર્મ કા સ્વરૂપ અતિવિચિત્ર હૈ । જૈસે આર્ય જાતિ કે લિએ વર્ણ ઔર આશ્રમધર્મ પરમહિતકર કહા ગયા હૈ, વૈસે અનાર્ય જાતિ કે લિએ વહ ઉપયોગી નહીં હૈ ઇસ કારણ, "વર્ણ" ઔર "આશ્રમ ધર્મ" વિશેષ ધર્મ હૈ ઇસમેં સંદેહ નહીં ॥ ૫૫ - ૫૬ ॥ હે મહર્ષિયોં ! વર્ણધર્મ પ્રવૃત્તિરોધક ઔર આશ્રમ ધર્મ નિવૃત્તિ-પોષક હૈ । આર્ય જાતિ કો યે દોનોં ધર્મ હી ચિરકાલ પર્યંત જીવિત રખકર સંકરતા દોષ ઔર પતન સે બચા જાતા હૈ ॥ ૫૭ - ૫૮ ॥

હે બ્રાહ્મણોં ! તપ મૂલક નારી-ધર્મ ઔર યજ્ઞ મૂલક પુરુષ-ધર્મ યે દોનોં ભી વિશેષ ધર્મ હૈં ॥ ૫૯ ॥ પ્રવૃત્તિધર્મ, નિવૃત્તિધર્મ, રાજધર્મ, પ્રજાધર્મ, શાક્તધર્મ, શૈવધર્મ, વૈષ્ણવધર્મ, સૌર્યધર્મ ઔર આદ્ધપર્મ આદિ, યે સબ વિશેષ ધર્મ કે અંતર્ગત હી હૈં ॥ ૬૦ - ૬૧ ॥ હે બ્રાહ્મણોં ! વિશેષ ધર્મો મેં સબસે પ્રધાન, શ્રેષ્ઠ, વ્યાપક, ઔર પ્રથમ ધર્મ સદાચાર હૈ ॥ ૬૨ ॥ ક્યોંકિ ધર્માનુકૂલ સબ શારીરિક વ્યાપારોં કો સત્પુરુષ સદાચાર કહતે હૈં । યહ નિશ્ચય હી પુણ્યવર્દ્ધક હૈ ॥ ૬૩ ॥ વિશેષ ધર્મ કા હી અંતિમ અધિકાર યહ સન્યાસ હૈ યહ નિશ્ચિત હૈ ॥ ૬૪ ॥ હે વિજ્ઞવરો ! કેવલ કર્મ કે ત્યાગ સે સન્ન્યાસ નહીં હોતા અપિતુ વાસના કે ત્યાગ સે હી સન્યાસ કી સિદ્ધિ હોતી હૈ । વિશેષ ધર્મ કા અધિકાર અતિ-વિચિત્ર ઔર અતિ-વિસ્તૃત હોને સે, અપને સ્થૂલ અંગ કે સંચાલનરૂપી-સદાચારમય-સ્થૂલાતિસ્થૂલ ક્રિયા સે લેકર સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ-બ્રહ્મસદ્ભાવ કી પ્રાપ્તિ કે કારણરૂપી સન્ન્યાસ તક ઉસકા સંબંધ હૈ ॥ ૬૫ - ૬૮ ॥ હે વિપ્રો ! વર્ણાશ્રમ આદિ વિશેષ ધર્મો કે પાલન દ્વારા હી મેરે ભક્ત ક્રમશઃ અજ્ઞાનભૂમિયોં સે બચકર જ્ઞાનભૂમિ કે પથિક બનતે હૈં । ક્રમશઃ સાધારણ ધર્મ જો સાર્વભૌમ, સત્, સર્વજીવહિતકારી, મોક્ષસાધક, સર્વશક્તિમય, શ્રેષ્ઠ, વ્યાપક, ઔર દિવ્ય હૈ, ઉસ સ્વરૂપ કો જીવધારી સાધક, યહાઁ જિતના અનુભવ કરતે જાતે હૈં, ઉતની હી ઉન્નત સે ઉન્નતતર જ્ઞાનભૂમિ મેં વે આરોહણ કરતે જાતે હૈં ॥ ૬૯ - ૭૨ ॥ અંત મેં વેદાંતસિદ્ધાંત કે શ્રેષ્ઠ અનુભવ કો શીઘ્ર પ્રાપ્ત કરકે મત્સાયુજ્ય કો પ્રાપ્ત કરતે હૈં ઔર ઇસકે બાદ કૃતાર્થ હો જાતે હૈં ॥ ૭૩ ॥

॥ ઇસ પ્રકાર શ્રીધીશગીતોપનિષદ કે બ્રહ્મવિદ્યાસંબંધી ધીશર્ષિ સંવાદાત્મક યોગ શાસ્ત્ર કા ધર્મવિજ્ઞાનનિરૂપણ નામક ચતુર્થ અધ્યાય સમાપ્ત હુઆ ॥

૫. વેદાંતનિરૂપણ

ઋષિગણ બોલે ॥ ૧ ॥ હે જગદ્ગુરો ! હે આદિગુરો ! હે વેદાંતકૃત્ ! હે પૂજ્ય ! હે વિભો ! હે દેવ ! આપકી કૃપા કે ઉદય સે હી હમ લોગોં ને વેદોં કો પ્રાપ્ત કિયા થા ॥ ૨ ॥ ઔર ઇસ સમય આપકે ચલત્-તરંગ અપાર કૃપારૂપી સમુદ્ર કે તટાશ્રય સે હમ લોગોં ને આપ સે વેદ કે અનેક રહસ્ય સુને હૈં ॥ ૩ ॥ જિસસે કૃતકૃત્યતા કો પ્રાપ્ત કરતે હુએ આજ યહી પ્રાર્થના કરતે હૈં કિ જ્ઞાનરત્ન કે સમુદ્ર, વેદોં મેં, જિસકો વેદાંત કહા હૈ ॥ ૪ ॥ ઉસી સર્વોત્તમજ્ઞાન કા હમકો ઉપદેશ દેં, જિસસે હમ નિશ્ચિત રૂપ સે પરમ શાંતિ પ્રાપ્ત કરેં ॥ ૫ ॥ હે વિજ્ઞવરોં, મૈં તુમસે સબ ઉપનિષદોં કે સારરૂપ ઔર વેદ-સમુદ્ર કે અમૃતરૂપ, વેદાંતયોગ કા વર્ણન કરતા હૂઁ જિસકે નિદિધ્યાસ, શ્રવણ, મનન

દ્વારા મુમુક્ષુ, જ્ઞાન સમુદ્ર કો પાર કરકે ત્રિતાપ સે મુક્ત હોતે હુએ, અવ્યય આત્મા કા સાક્ષાત્કાર કરને મેં સમર્થ હોતે હૈં । હે વિપ્રશ્રેષ્ઠોં ! ઇસમેં કોઇ સંદેહ નહીં કરના ચાહિયે ॥ ૭ - ૬ ॥

મેરી પ્રકૃતિ કે સ્વભાવ સે ઉત્પન્ન સહજ કર્મ કે જાલ મેં ફંસને સે, ઔર અનાદિ અવિદ્યા કે પ્રભાવ સે, જીવ કા ચિજ્જડ઼ ્ગ્રંથિરૂપ-જીવત્વ પ્રકટ હોતા હૈ । યહ જીવભાવ-પ્રકાશિની અવિદ્યા, અનાદિ હૈ ॥ ૧૦ - ૧૧ ॥ હે વિજ્ઞો ! ત્રિગુણમયી પ્રકૃતિ કે સ્વાભાવિક ચાંચલ્યહેતુ યહ કર્મપ્રવાહ ભી અનાદિ હૈ ॥ ૧૨ ॥ ક્યોંકિ, સહજ કર્મ પાશ, સદૃશ ઔર પ્રકૃતિ કે સ્વભાવ કે સાથ ઉત્પન્ન કહા ગયા હૈ ઇસમેં સંદેહ નહીં ॥ ૧૩ ॥ ભૂતભાવોદ્ભવકર વિસર્ગરૂપી સહજકર્મ દ્વારા ઇસ ચતુર્વિધભૂતસંઘ કી ઉત્પત્તિ સ્વતઃ હી હોતી હૈ ॥ ૧૪ ॥ હે મહર્ષિગણ ! અવિદ્યા કે પ્રભાવ સે જો દૃઢ અજ્ઞાનમયી ચિજ્જડ઼ ્-ગ્રંથિ ઉત્પન્ન હોતી હૈ વહી સંસારરૂપી ભંવર મેં ડાલનેવાલા જીવભાવ હૈ । હે વિજ્ઞ વિપ્રો ! અવિદ્યોપહિત ચૈતન્ય, મેરી પ્રકૃતિ કી સત્સત્તા કે પ્રભાવ સે, વ્યષ્ટિ-અહંકાર (અર્થાત્ પરમાત્મા કા વહ સ્વત્વ જો વ્યક્તિ-વિશેષ બનકર અભિવ્યક્ત હોતા હૈ) કે ચક્ર મેં પડ઼ ્કર, દ્વૈતભાવ-ઉદ્બોધક જીવત્વ કો પ્રાપ્ત કરતા હૈ ॥ ૧૫ - ૧૭ ॥

પુનઃ, હે બ્રાહ્મણોં ! મેરા જ્ઞાની ભક્ત વિદ્યા કી સહાયતા પ્રાપ્ત કર નિત્ય સ્થિત કૈવલ્યપદ કો પ્રાપ્ત કરતા હુઆ મુઝમેં હી મિલ જાતા હૈ ॥ ૧૮ ॥ હે બ્રાહ્મણોં ! મેરે ભક્ત અવિદ્યા કે દૃઢ઼ જાલ કો ઔર દુર્દમ કર્મ કે બંધન કો મેરે પ્રભાવ સે અતિક્રમણ કર લેતે હૈં ॥ ૧૯ ॥ ક્યોંકિ મેરી પ્રકૃતિ ત્રિગુણમયી હૈ અતઃ સત્ત્વ, રજ, તમ યે તીનોં ગુણ ઉસમેં સ્વભાવતઃ રહતે હૈં ॥ ૨૦ ॥ હે બ્રાહ્મણોં ! પ્રકૃતિ, રજોગુણ સે ઉત્પત્તિ, સત્ત્વગુણ સે નિરંતર સ્થિતિ, ઔર તમોગુણ સે લય, અર્થાત્ સંહાર, સ્વભાવતઃ કરતી રહતી હૈ ॥ ૨૧ ॥ પ્રકૃતિ કે યે તીનોં ગુણ સ્વભાવસિધ્દ્ધ હોને પર ભી મેરે તમ ઔર સત્ત્વ દો ગુણ હી પ્રધાન હૈં ॥ ૨૨ ॥ રજોગુણ પ્રવૃત્તિ-પર (પ્રવૃત્તિ કી ઓર ધ્યાન દેનેવાલા) ઔર સૃષ્ટિ-કારી હોને કે કારણ, તમોગુણ ઔર સત્ત્વગુણ કા કેવલ સહાયક હૈ ॥ ૨૩ ॥ ઇસી કારણ હે બ્રાહ્મણોં, મેરી પ્રકૃતિ જબ તમોમયી રહતી હૈ તબ ઉસકો વિદ્યા ઔર અવિદ્યા કે ભેદ કો જાનનેવાલે અવિદ્યા કહતે હૈં ॥ ૨૪ ॥ ઔર જબ વહ શુધ્દ્ધ સત્ત્વમયી રહતી હૈ તબ સંસાર મેં તત્ત્વજ્ઞાની ઉસકો વિદ્યા કહતે હૈં ॥ ૫ ॥ સત્ત્વ મેં તમ કા પરિણામ ઔર તમ મેં ભી સત્ત્વ કા પરિણામ અવશ્ય હોતા હૈં ઇસમેં સંદેહ નહીં ॥ ૨૬ ॥ ક્યોંકિ રજોગુણ હી ઉભય સહાયક હૈ, ઔર મેરી પ્રકૃતિ સ્વભાવ સે હી પરિણામશીલા હૈ ॥ ૨૭ ॥ હે મહર્ષિ ગણ ! ઇન દોનોં ગુણોં કા આપસ મેં યહ પરિણામ સ્વભાવસિધ્દ્ધ જીવત્વ હૈ અતઃ, યહ સિધ્દ્ધાંત આશ્ચર્યકારક નહીં હૈ ॥ ૨૮ ॥ જબ પૂર્ણ તમોગુણ મેં સ્વભાવ સે સત્ત્વ પરિણામ ઉત્પન્ન હોતા હૈ, તબ, વહીં ચિજ્જડ઼ ્ગ્રંથિ ઉત્પન્ન હોકર સુસ્પષ્ટ પ્રકાશભાવ કો પ્રાપ્ત હોતી હુઈ, જડ઼ ્ પરમાણુઓં મેં પ્રત્યક્ષ પ્રામાણ્યબોધક ઉત્પન્ન કરતી હૈ ॥ ૨૯ - ૩૦ ॥

હે મહર્ષિગણ ! ઉદ્ભિજ્જયોનિ મેં વહ ચિજ્જડ઼ ્ગ્રંથિરૂપિણી-ચેતનસત્તા, ક્રમવિકાશ કો પ્રાપ્ત કરતી હુઈ, સ્વેદજયોનિ મેં પહુઁચતી હૈ । સ્વેદજયોનિ સે અંડજ યોનિ મેં, અંડજયોનિ સે જરાયુજયોનિ મેં, ઔર જરાયુજયોનિ સે મનુષ્ય યોનિ મેં રૂપિણી પ્રકૃતિ કી કૃપાપ્રાપ્ત હોકર સ્વસ્વરૂપ કો પ્રાપ્ત હો જાતી હૈ ॥ ૩૧ - ૩૩ ॥ હે વિજ્ઞ મહર્ષિયોં ! યહ જીવોં કી ઉત્પત્તિ ઔર મુક્તિ કા અદ્ભુત ઔર ગૂઢ઼ રહસ્ય મૈંને આપ લોગોં સે વર્ણન કિયા ॥ ૩૪ ॥ યહ સબ ઉપનિષદોં મેં ભી ગુપ્ત હૈ । શ્રીગુરુ કી કૃપા બિના કોઇ ભી ઇસકો પ્રાપ્ત નહીં કર સકતા ॥ ૩૫

॥ અઘટનઘટનાપટીયસી મેરી પ્રકૃતિ અવિદ્યારૂપ સે જીવ કા બંધન કરતી હૈ ઔર પુનઃ વહી સત્ત્વમયીં બનકર વિદ્યારૂપ ધારણ કરકે જીવોં કો ઉત્તમ કૈવલ્યપદ પ્રદાન કરતી હૈ ॥ ૩૬ - ૩૭ ॥ ઔર જો જીવ સ્વાધીનતા કો પ્રાપ્ત કરકે વિદ્યા કી ઉપાસના નહીં કરતે હૈં હે બ્રાહ્મણોં, અવિદ્યા સે આચ્છન્નચિત્ત વે જીવ, નિશ્ચય ઇસ ત્રિગુણ પરિણામ કે ચક્ર મેં અનંતકાલ પર્યંત ત્રિતાપ કો ભોગ કરતે હુએ નિરંતર ભ્રમણ કરતે રહતે હૈં ॥ ૩૮-૩૯ ॥ હે દ્વિજવરો ! વિશેષ લક્ષણદ્વારા જીવ ઔર બ્રહ્મ કી સત્તા કા અનુભવ, ઔર માયાપ્રપંચ રૂપી સૃષ્ટિ કા રહસ્ય, આપસે મૈં વર્ણન કરતા હૂઁ । સાવધાન હોકર સુનો જિસસે આપ લોગોં કો બ્રહ્મ ઔર જીવ કા સમ્યક્ જ્ઞાન હોગા ॥ ૪૦ - ૪૧ ॥ હે મહર્ષિગણ ! સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ ઔર કારણ જો શરીર સે પૃથક્ હૈં, પંચકોષોં સે જો અતીત હૈં, તીનોં અવસ્થાઓં કે જો સાક્ષીરૂપ હૈં, ચતુર્વિંશતિ (અર્થાત્ ચૌબીસ) તત્ત્વોં કે જો આધાર હૈં ઔર અવિદ્યા તથા માયારૂપ ઉપધિયોં કે દ્વારા પ્રતીયમાન જો જીવ ઔર ઈશ્વર ઇન દોનોં સે જો ભિન્ન હૈં વહી સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપવાન્ બ્રહ્મ હૈં, ઐસા બુધગણ કહતે હૈં ॥ ૪૨ - ૪૪ ॥ હે તત્ત્વજ્ઞાનિયોં ! અબ મૈં યહાઁ ઇન સબ લક્ષણોં કા યથાક્રમ વર્ણન કરતા હૂઁ, સાવધાન હોકર સુનો ॥ ૪૫ ॥ હે વિપ્રો ! પંચીકૃત પંચ મહાભૂતોં સે બના હુઆ, કર્મ સે ઉત્પન્ન ઔર સુખદુઃખાદિ ભોગોં કા જો સ્થાન હૈ, અર્થાત્ જિસકે દ્વારા સુખદુઃખાદિ ભોગ હોતે હૈં, એવં વર્ત્તમાન હૈં, ઉત્પન્ન હોતે હૈં, બઢ઼તે હૈં, પરિણામ કો પ્રાપ્ત હોતે હૈં, ક્ષય હોતે હૈં ઔર નાશ હોતે હૈં, ઇન છઃ ભાવ-વિકારોં (સ્ટેટ-ટ્રાંસ્ફાર્મેશન્) સે જો યુક્ત હૈ, વહ સર્વથા ક્ષણભંગુર, સ્થૂલ શરીર હૈ હે બ્રાહ્મણોં । ઇસકો સ્થૂલ શરીર કા સ્પષ્ટલક્ષણ જાનો ॥ ૪૬ - ૪૮ ॥

હે વિપ્રો ! અપંચીકૃત પંચ મહાભૂતોં સે બના હુઆ, કર્મ સે ઉત્પન્ન ઔર સુખદુઃખાદિ ભોગોં કા જો સાધનરૂપ હૈ, એવં પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોં, પાંચ કર્મેન્દ્રિયોં, પાંચ વાયુઓં, એક મન ઔર એક બુદ્ધિ, ઇસ પ્રકાર સત્રહ કલાઓં (કલા - phase) સે યુક્ત હોકર જો સ્થિત હૈં વહ સૂક્ષ્મ તત્ત્વોં સે બના હુઆ સૂક્ષ્મ શરીર હૈ ॥ ૪૯ - ૫૧ ॥ હે વિજ્ઞો ! અનિર્વચનીયા, અનાદિ, અવિદ્યારૂપ, સ્થૂલ શરીર ઔર સૂક્ષ્મ શરીર કા એક માત્ર હી કારણ હૈ, ઔર વહ જીવત્વપ્રતિપાદક કારણ શરીર હૈ, જો અપને સ્વરૂપ કા અજ્ઞાનસ્વરૂપ એવં નિર્વિકલ્પ રૂપ હૈ ॥ ૫૨ - ૫૩ ॥ અનાદિ જીવપ્રવાહ કી અલગ-અલગ જીવ સૃષ્ટિ કે પ્રારંભ મેં, જડ઼ ઔર ચેતન કી ગ્રંથિ બાંધનેવાલી જો પ્રથમ દશા પૈદા હોતી હૈ, વહી જીવ કા કારણ શરીર હૈ । સૂક્ષ્મ-શરીર કે સંસ્કારો મેં પ્રતિક્ષણ પરિવર્તન હોતા રહતા હૈ ઔર ઇસી કારણ જીવોં કો અપને-અપને સંસ્કારોં કે અનુસાર અલગ-અલગ નાના વિચિત્રતામય સ્થૂલ શરીર ધારણ કરને પડ઼તે હૈં ॥ ૫૪ - ૫૬ ॥ પરંતુ હે વિપ્રો ! સર્વથા અનાદિ-અવિદ્યા મૂલિકા ઔર દો શરીરોં કી મૂલકારણરૂપા એવં ચિદાત્મા કો ઢકનેવાલી ઔર વિકારહીન જો દશા હૈ, વિદ્વાન લોગ ઉસકો કારણશરીર કહતે હૈં ॥ ૫૭ - ૫૮ ॥ હે વિજ્ઞવિપ્રો ! આત્મા કો અત્યંત આવરણ કરનેવાલે અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય ઔર આનંદમય યે હી પાંચ કોષ હૈં ઇસમેં કુછ ભી સંદેહ નહીં હૈ ॥ ૫૯-૬૦ ॥

હે વિપ્રો ! "કોશ" શબ્દ સે આચ્છાદન, છિલકા, આવરણ ઔર તદર્થક અન્ય શબ્દોં કો સમઝના ચાહિયે ॥ ૬૧ ॥ જૈસે પ્યાજ મેં એક કે ઊપર દૂસરા છિલકા રહતા હૈ ઉસી પ્રકાર જીવ-શરીરોં મેં પાઁચ કોશ સમઝને ઉચિત હૈં ॥ ૬૨ ॥ હે વિપ્રવરો ! પ્રથમ આનંદમય કોશ હોતા હૈ, ઉસકે ઊપર વિજ્ઞાનમય કોશ હોતા હૈ, ઉસકે ઊપર મનોમય કોશ હોતા હૈ, ઉસકે ઊપર પ્રાણમય કોશ હોતા હૈ ઔર ઇન સબોં કે ઊપર હી અન્નમય કોશ હોતા હૈ ॥ ૬૩ - ૬૪ ॥ અન્ન કે રસ સે હી ઉત્પન્ન હોકર, અન્ન કે રસ સે હી ઉન્નતિ (વૃદ્ધિ) કો પ્રાપ્ત હોકર ઔર અન્ન કી

રસરૂપા પૃથિવી મેં હી જો અંત મેં લય કો પ્રાપ્ત હોતા હૈ, વહ અન્નમય કોશ હૈ, જિસ કો સ્થૂલશરીર કહતે હૈં । હે મુનિવરો ! સૂક્ષ્મદેહ કા લક્ષણ સુનિયે ॥ ૬૫ - ૬૬ ॥ પ્રાણમય કોશ, મનોમય કોશ ઔર વિજ્ઞાનમય કોશોં કા હી સૂક્ષ્મ-શરીર હોતા હૈ ઐસા વેદ-પારગામી બ્રાહ્મણગણ કહતે હૈં ॥ ૬૭ ॥ પ્રાણાદિ પાઁચ વાયુ કર્મેન્દ્રિયોં કે સાથ મિલ કર "પ્રાણમય કોશ" ઇસ નામ કો પ્રાપ્ત હોતે હૈં ॥ ૬૮ ॥ એક હી મન પાઁચોં જ્ઞાનેન્દ્રિયોં સે મિલકર હી મનોમય કોશ નામ સે વિદ્વાનોં કે દ્વારા કહા જાતા હૈ ॥ ૬૬ ॥ એક હી બુદ્ધિ પાઁચોં જ્ઞાનેન્દ્રિયોં કે સાથ મિલકર વિજ્ઞાનમય કોશ નામ કો ધારણ કરતી હૈ ઇસમેં સંદેહ નહીં હૈ ॥ ૭૦ ॥

હે બ્રાહ્મણોં, કારણશરીરભૂતા-અવિદ્યા મેં હી સ્થિત, મલિન સત્ત્વ, આત્મસ્વરૂપ કા અજ્ઞાનરૂપ ઔર પ્રિય મોદ ઔર પ્રમોદ, ઇન ભાવોં સે હી યુક્ત કોશ વિદ્વાનોં દ્વારા "આનંદમયકોશ" કહા જાતા હૈ ॥ ૭૧ - ૭૨ ॥ ઔર વહી કારણ-શરીર કહા ગયા હૈ ક્યોંકિ વહ હી ચૌબીસ તત્ત્વોં કા કારણ હૈ ॥ ૭૩ ॥ અબ ઇન પાઁચોં કોશોં સે સંબંધયુક્ત તીન અવસ્થાઓં કા લક્ષણ મૈં વર્ણન કરતા હૂઁ સુનો ॥ ૭૪ ॥ જાગ્રદવસ્થા, સ્વપ્નાવસ્થા ઔર સુષુપ્તિ અવસ્થા નામક તીન અવસ્થાએઁ હૈં । શ્રોત્રાદિ પંચજ્ઞાનેન્દ્રિયોં સે શબ્દાદિ વિષય જહાઁ ભલી-ભાઁતિ જાને જાતે હૈં, વહ જાગ્રદવસ્થા હૈ । વિદ્વાનોં કે દ્વારા સ્થૂલ શરીર કા અભિમાની આત્મા, વિશ્વ કહા જાતા હૈ ॥ ૭૫ - ૭૬ ॥ જાગ્રદવસ્થા મેં જો દેખને ઔર સુનને મેં આતા હૈ ઉસસે ઉત્પન્ન, વાસનાસમૂહ કે દ્વારા જિસ અવસ્થા મેં પ્રપંચ પ્રતીત હોતા હૈ, જાગ્રત્ ઔર સુષુપ્તિ કે મધ્યવર્ત્તિની વહ અવસ્થા સ્વપ્નાવસ્થા હૈં । સૂક્ષ્મશરીર કા અભિમાની આત્મા તૈજસ કહા જાતા હૈ ॥ ૭૭ - ૭૮ ॥ જિસ અવસ્થા મેં "મૈં કુછ ભી નહીં જાનતા થા, સુખપૂર્વક મૈંને નિદ્રા લી" ઇસ પ્રકાર કા અનુભવ, જાગ્રદવસ્થા મેં જો યાદ દિલાતી હૈ, ઉસકો તત્ત્વજ્ઞાની "સુષુપ્તિ અવસ્થા" કહતે હૈં । કારણ-શરીર કા અભિમાની આત્મા "પ્રાજ્ઞ" કહા જાતા હૈ ॥ ૭૯ - ૮૦ ॥ સમષ્ટિ સ્થૂલ શરીર કો હી વિરાટ્ કહતે હૈં ઇસ કારણ સ્થૂલ-શરીર કે દેવતા વિશ્વ કહલાતે હૈં ॥ ૮૧ ॥ હે મહર્ષિગણ ! સૂક્ષ્મ-રાજ્ય કે, સૂક્ષ્મ-શરીર-વિશિષ્ટ દેવતાઓં કા શરીર, તેજોમય હોતા હૈ, જિસ કારણ સૂક્ષ્મ શરીર કે અભિમાની દેવતા તૈજસ હૈં । કારણશરીર સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ હૈ ઇસ કારણ ઉસકે અભિમાની દેવતા "પ્રાજ્ઞ" કહલાતે હૈં । અબ મૈં ચૌબીસ તત્ત્વોં કા વર્ણન કરતા હૂઁ સુનો ॥ ૮૩ - ૮૪ ॥

હે મહર્ષિગણ ! ઇન ચૌબીસ તત્ત્વોં કો કોઈ કિસી પ્રકાર સે વર્ણન કરતા હૈ, કોઈ કિસી પ્રકાર સે, પરંતુ યે સબ મતાન્તર મૂલ સિદ્ધાંત કે વિરુદ્ધ નહીં હૈં ॥ ૮૫ ॥ શ્રોત્ર-ત્વક્-ચક્ષુ-રસના ઔર ઘ્રાણ, ઇનકો વેદાંતપારગામી વિજ્ઞગણ, પાઁચ જ્ઞાનેન્દ્રિય કહતે હૈં ॥ ૮૬ ॥ હે બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠો ! વાક્, પાણિ-પાદ, પાયુ ઔર ઉપસ્થ, ઇનકો તત્ત્વાન્વેષિગણ પંચ કર્મેન્દ્રિય કહતે હૈં ॥ ૮૭ ॥ પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન ઔર વ્યાન ઇનકો પ્રાણતત્ત્વાનુચિંતક પંચ પ્રાણ કહતે હૈં ॥ ૮૮ ॥ પ્રાણ વાયુ હૃદય મેં રહતા હૈ । અપાન વાયુ ગુદે મેં સ્થિત રહતા હૈ । સમાન વાયુ નાભિ મેં, ઉદાન વાયુ કણ્ઠ મેં, ઔર વ્યાન વાયુ સર્વ શરીર મેં રહા કરતા હૈ ॥ ૮૯ ॥ જ્ઞાનીગણ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ ઔર ગંધ, ઇનકો પાઁચ તન્માત્રા કહતે હૈં ॥ ૯૦ ॥ મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત ઔર અહંકારરૂપ સે અંતઃકરણ કે ચાર ભેદ હૈં ઇસમેં સંદેહ નહીં ॥ ૯૧ ॥ હે સજ્જનોં, યે હી ચૌબીસ તત્ત્વ હૈં । નિઃસંદેહ મૈં હી પુરુષ રૂપ સે પંચવિંશતિતમ તત્ત્વ હૂઁ ઇસ કારણ તત્ત્વજ્ઞાની ગણ મુઝે તત્ત્વાતીત પરમતત્ત્વ કહતે હૈં ઇસમેં વિસ્મય ન કરો ॥ ૯૨ - ૯૩ ॥

અબ ઇદ્રિયોં કે વિષયોં કા વર્ણન કરતા હૂઁ હે વિપ્રવરો ! આપ લોગ સમાહિત હોકર સુનેં ॥ ૯૪ ॥ શ્રોત્રેન્દ્રિય કા વિષય શબ્દ હૈ, ત્વગિન્દ્રિય કા વિષય સ્પર્શ હૈ, ચક્ષુરિન્દ્રિય કા વિષય રૂપ હૈ, રસનેન્દ્રિય કા વિષય રસ હૈ ઔર ઘ્રાણેન્દ્રિય કા વિષય ગંધ હૈ ઇસમેં સંદેહ નહીં । વાગિન્દ્રિય કા વિષય વક્તવ્ય હૈ, પાણીન્દ્રિય કા વિષય વસ્તુ ગ્રહણ હૈ, પાદેન્દ્રિય કા વિષય ગન્તવ્ય હૈ, ગુદેન્દ્રિય કા વિષય મલત્યાગ હૈ ઔર ઉપસ્થેન્દ્રિય કા વિષય મૂત્ર-ત્યાગ હૈ ॥ ૯૫ - ૯૭ ॥ હે બ્રાહ્મણોં ! મૈં દો ઇન્દ્રિયોં કા એક ગુહ્ય રહસ્ય આપ લોગોં સે કહતા હૂઁ, સમાહિત હોકર સુનો ॥ ૯૮ ॥ જિહ્વા મેં રસગ્રહણ ઔર વાક્-શક્તિ દોનોં હોને સે વહ અત્યંત હી પ્રબલ હૈ ॥ ૯૯ ॥ ઉસી પ્રકાર પુરુષચિહ્ન ઔર સ્ત્રીચિહ્નરૂપી ઉપસ્થ ઔર યોનિ મેં ભી મૂત્રત્યાગરૂપી કર્મેન્દ્રિય કા કાર્ય ઔર ઔર અતિપ્રબલ સ્પર્શસુખરૂપી જ્ઞાનેન્દ્રિય કા કાર્ય રહને સે ઉનકી પ્રબલતા સર્વથા પ્રસિદ્ધ હૈ ॥ ૧૦૦ - ૧૦૧ ॥ અંતઃકરણચતુષ્ટય (ચારોં અંતઃકરણ વિષયક) સંકલ્પ કરના, નિશ્ચય કરના, સ્મરણ કરના ઔર અહંકાર કરના યથાક્રમ ચાર વિષય હૈં ॥ ૧૦૨ ॥

હે વિજ્ઞમહર્ષિયોં ! અબ તત્ત્વોં કે અભિમાન કો ધારણ કરનેવાલે, જો અધિપતિ કહે જાતે હૈં, ઉનકા વર્ણન કરતા હૂઁ, સો દત્તચિત્ત હોકર આપ લોગ સુને ॥ ૧૦૩ ॥ દિક્, વાયુ, અર્ક, પ્રચેતા, અશ્વિની, વહ્નિ, ઇન્દ્ર, ઉપેન્દ્ર, મૃત્યુ, શિવ, ચંદ્ર, બ્રહ્મા, રુદ્ર, ઔર ક્ષેત્રજ્ઞ યે સબ અધિપતિ હૈં ॥ ૧૦૪ ॥ શ્રોત્રેન્દ્રિય કી દેવતા દિશાએઁ હૈ, ત્વગિન્દ્રિય કી દેવતા વાયુ હૈ, ચક્ષુરિન્દ્રિય કી દેવતા સૂર્ય હૈ, રસનેન્દ્રિય કી દેવતા વરુણ હૈ, ઘ્રાણેન્દ્રિય કી દેવતા દોનોં અશ્વિની કુમાર હૈ, વાગિન્દ્રિય કી દેવતા અગ્નિ હૈ, પાણીન્દ્રિય કી દેવતા ઇન્દ્ર હૈ, પાદેન્દ્રિય કી દેવતા ઉપેન્દ્ર હૈ ॥ ૧૦૬ ॥ ગુદેન્દ્રિય કી દેવતા મૃત્યુ હૈ, ઉપસ્થેન્દ્રિય કી દેવતા શિવ હૈ । રસના ઔર ઉપસ્થાદિક મેં દ્વિવિધ શક્તિ નિહિત રહને સે ઉનકે પ્રત્યેક કે દો-દો દેવતા હૈં । રસના, વરુણ ઔર અગ્નિ કી પીઠરૂપિણી હૈ ॥ ૧૦૭ - ૧૦૮ ॥

હે મહર્ષિયોં ! ઉપસ્થ ઔર યોનિ મેં શિવ, વાયુ ઔર પ્રજાપતિ કા પીઠ વિદ્યમાન હૈ, ઇસી કારણ સૃષ્ટિ કાર્ય મેં લિંગ ઔર યોનિ કી હી પ્રધાનતા હૈ ॥ ૧૦૯ - ૧૧૦ ॥ મન કી દેવતા ચંદ્રમા, બુદ્ધિ કી દેવતા ચતુર્વક્ર, અહંકાર કી દેવતા રુદ્ર ઔર ચિત્ત કી દેવતા ક્ષેત્રજ્ઞ હૈ ॥ ૧૧૧ ॥ હે વિજ્ઞો ! યહાઁ મૈં અંતઃકરણ કે વિષય મેં કુછ ઉપનિષદ્ કા જ્ઞાન આપ સે કહતા હૂઁ, દત્તચિત્ત હોકર સુનો ॥ ૧૧૨ ॥ મન, બુદ્ધિ, અહંકાર ઔર ચિત્ત, ઇન ચારોં કો અંતઃકરણ સમઝના ચાહિયે ॥ ૧૧૩ ॥ કેવલ બ્રહ્મા હી ઇસ અંતઃકરણચતુષ્ટય કે અધિદૈવ હૈં ઔર ઇસી કારણ વે સંસાર મેં ચતુર્વક્ર કહે જાતે હૈં । યહાઁ ચારોં મેં બુદ્ધિ કા પ્રાધાન્ય હી કારણ જાનો ॥ ૧૧૪ - ૧૧૫ ॥ માયારૂપ ઉપાધિ સે યુક્ત બ્રહ્મ કો, વિજ્ઞલોગ ઈશ્વર કહતે હૈં ઔર અવિદ્યારૂપ ઉપાધિ સે યુક્ત બ્રહ્મ જીવ કહા જાતા હૈ ॥ ૧૧૬ ॥ હે બ્રાહ્મણોં ! વેદ મેં વર્ણિત ઇન અવિદ્યા ઔર માયા મેં, આકાશ-પાતાલ કે સમાન સદા ભેદ પ્રતીત હોતા હૈ ॥ ૧૧૭ ॥ ઉન દોનોં કા પાર્થક્ય-સંબંધી વિજ્ઞાન યહાઁ આપ લોગોં સે કહતા હૂઁ । અવિદ્યા જીવોં કો સદા અપને અધીન કરતી હુઇ અપને મેં ઉનકો બાંધકર ફંસા લેતી હૈ કિંતુ, મહામાયા, વિદ્યાસ્વરૂપિણી હોકર સર્વદા ઈશ્વર કે અધીન રહતી હુઇ ઔર ઉનકી હી સેવા કરતી હુઇ, જગત્ કી સૃષ્ટિ-સ્થિતિ-લય કરતી રહતી હૈ, ઇસીલિએ ઇન દોનોં મેં બડ઼ા અંતર હૈ ॥ ૧૧૮ - ૧૨૦ ॥ “મેરા શરીર હૈ, મેરે પ્રાણ હૈં, મેરા મન હૈ, મેરી બુદ્ધિ હૈ, ઔર મેરા જ્ઞાન હૈ” ઇસ પ્રકાર સે પૃથક્ પૃથક્ રૂપોં સે પાંચોં કોશોં કી પ્રતીતિ હોતી હૈ ॥ ૧૨૧ ॥ હે વિપ્રો ! “હમારે”, ઇસ પ્રકાર જાને હુએ અલંકાર ઔર ઘર આદિ, અપને સે જિસ પ્રકાર ભિન્ન હોતે હૈં વૈસે હી પંચકોશ, “હમારે હૈં” ઇસ પ્રકાર જાનને

કે કારણ, વે આત્મા કભી નહીં હો સકતે હૈં । અર્થાત્ પંચકોશ આત્મા નહીં હૈં, કિંતુ પંચકોષોં કે જાનનેવાલે નિશ્ચય હી આત્મા હૈં ॥ ૧૨૨ - ૧૨૩ ॥ ઇસી રીતિ સે હી હે વિપ્રો, સ્થૂલ-શરીર, સૂક્ષ્મ-શરીર, કારણ-શરીર, જગ્રદવસ્થા, સ્વપ્નાવસ્થા, સુષુપ્તિ, પૂર્વોક્ત ચૌબીસ તત્ત્વ, જીવ ઔર ઈશ્વર, યે કભી આત્મા નહીં હો સકતે હૈં ॥ ૧૨૪ - ૧૨૫ ॥

ઇસ પ્રકાર તત્ત્વજ્ઞાન કી સહાયતા સે, આપ લોગ નેતિ-નેતિ વિચારદ્વારા, સબ સ્થૂલ કો છોડ઼્તે હુએ, સૂક્ષ્મ અન્વેષણ મેં તત્પર ઔર નિરાસક્ત હોકર, સર્વદા તત્ત્વાતીત પદ મેં સ્થિત હોકર, મેરે દર્શન કો પ્રાપ્ત કર સકોગે ॥ ૧૨૬ - ૧૨૭ ॥ મૈં પંચકોષોં સે પરે ઔર સબ તત્ત્વોં સે અતીત સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ હૂઁ, યહ નિશ્ચય કરકે જાનના ॥ ૧૨૮ ॥

॥ ઇસ પ્રકાર શ્રી ધીશગીતોપનિષદ્ મેં બ્રહ્મવિદ્યાસંબંધી યોગ શાસ્ત્ર કા ધીશર્ષિસંવાદાત્મક્ વેદાંતનિરૂપણ નામ કા પંચમ અધ્યાય સમાપ્ત હુઆ ॥ ।

૬. વેદાંતનિરૂપણ

ગણપતિ બોલે ॥ ૧ ॥ હે બ્રાહ્મણોં ! મેરી પ્રકૃતિ સે હી ઉત્પન્ન બ્રહ્મ કા સ્વરૂપ મૈંને વર્ણન કિયા હૈ ઔર આપ લોગોં ને સુના ભી હૈ ॥ ૨ ॥ ચતુર્વિંશતિ તત્ત્વોં સે હી બ્રહ્માંડપિંડાત્મક યે સબ ચરાચર દૃશ્યમાન હૈ ॥ ૩ ॥ ઔર હે મહર્ષિગણ ! પંચકોષ સર્વ વ્યાપ્ત હોકર મેરે સ્વરૂપ કો નિઃસંદેહ ઢકે હુએ હૈં ॥ ૪ ॥ પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાની સબ પિંડોં મેં પંચકોષ કા સમન્વય જાનકર સબ સ્થાનોં મેં મેરી શક્તિ કી અદ્વૈતતા અનુભવ કરતે હૈં ॥ ૫ ॥ હે વિજ્ઞો ! મેરી પ્રકૃતિ હી માયા નામ સે અભિહિત હોતી હૈ । હે વિપ્રો ! યહી ત્રિગુણાત્મિકા પ્રકૃતિ સદા પરિણામિની હોતી હુઇ દૃશ્ય જગત્સમૂહ પિંડોં કી સૃષ્ટિ, સ્થિતિ ઔર લય કરતી રહતી હૈ । હે વિપ્રવરો ! સૃષ્ટિ કરતે સમય ઉસ પ્રકૃતિ સે આકાશ, આકાશ સે વાયુ, વાયુ સે અગ્નિ, અગ્નિ સે જલ ઔર જલ સે પૃથિવી ઉત્પન્ન હોતી હૈ ઇસમેં સંદેહ નહીં ॥ ૬ - ૮ ॥ ઔર ઇન પાંચ તત્ત્વોં મેં સે આકાશ કે હી સાત્ત્વિક અંશ સે શ્રોત્રેન્દ્રિય ઉત્પન્ન હોતા હૈ ॥ ૯ ॥ વાયુ કે સાત્ત્વિક અંશ સે ત્વગિન્દ્રિય, અગ્નિ કે સાત્ત્વિક અંશ સે ચક્ષુરિન્દ્રિય, જલ કે સાત્ત્વિક અંશ સે રસનેન્દ્રિય નિઃસંદેહ ઉત્પન્ન હોતા હૈ ॥ ૧૦ ॥ હે બ્રાહ્મણોં ! પૃથ્વી કે સાત્ત્વિક અંશ સે ઘ્રાણેન્દ્રિય ઉત્પન્ન હોતા હૈ । ઇન પાંચોં તત્ત્વોં કે સમષ્ટિ (મિલે હુએ) સાત્ત્વિક-અંશ સે મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત ઔર અહંકાર ઉત્પન્ન હોતે હૈં । હે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણોં ! સકલ્પ-વિકલ્પ કરનેવાલા મન હૈ, અહંકાર કરનેવાલા અહંકાર હૈ, નિશ્ચય કરનેવાલી બુદ્ધિ હૈ, સ્મરણ કરનેવાલા ચિત્ત હૈ ક્યોંકિ યહ સબ સંસ્કારોં કા આકર હૈ ॥ ૧૧ - ૧૩ ॥

ઇન્હીં પાંચોં તત્ત્વોં મેં સે આકાશ કે રાજસ અંશ સે પાદેન્દ્રિય, જલ કે રાજસ અંશ સે ઉપસ્થેન્દ્રિય ઔર પૃથિવી કે રાજસ અંશ સે ગુદેન્દ્રિય ઉત્પન્ન હોતે હૈં । ઇન પંચ-તત્ત્વોં કે સમષ્ટિ-રાજસ-અંશ સે પ્રાણાદિ પાંચ વાયુ ઉત્પન્ન હોતે હૈં । ઉપવાયુ, નાગ, કૂર્મ્મ, કુકર, દેવદત્ત ઔર ધનંજય ઉક્ત પાંચ વાયુઓં કે અંતર્ગત હી હૈં । ઇન પાંચોં તત્ત્વોં કે સમષ્ટિ-તામસ-અંશ સે પંચીકૃત પંચમહાભૂત ઉત્પન્ન હોતે હૈં । હે બ્રાહ્મણોં ! સૂક્ષ્મરજ્ય સ્થૂલ ઇન્દ્રિયોં સે સદા અગોચર હૈ ॥ ૧૪ - ૧૯ ॥ ક્યોંકિ સ્થૂલ જગત્ પંચીકૃત પંચમહાભૂત સે ઉત્પન્ન હૈ । હે બ્રાહ્મણોં ! સૂક્ષ્મ

પંચ મહાભૂતોં સે પંચીકૃત સ્થૂલ પંચમહાભૂત કૈસે ઉત્પન્ન હોતે હૈં ઉસકા પ્રકાર મૈં કહતા હૂઁ, સમાહિત હોકર સુનો ॥ ૨૦ - ૨૧ ॥ હે વિજ્ઞબ્રાહ્મણોત્તમો ! ઇન પાંચોં મહાભૂતોં કે તામસાંશ-સ્વરૂપ એક એક ભૂત કે દો દો ભાગ કરકે ઔર એક એક ભાગ કો પૃથક્ રખકર દૂસરે દૂસરે ભાગ કે ચાર ચાર ભાગ કરકે પૃથક્ રક્ખે હુએ ભાગોં મેં એક એક ભાગ પ્રત્યેક ભૂત કા સંયુક્ત કરને સે નિશ્ચય પંચીકરણ હોતા હૈ । યહ પંચીકરણ વિધિ અત્યંત અદ્‌ભુત હૈ ॥ ૨૨ - ૨૫ ॥

પ્રત્યેક ભૂત કે અપને આધે મેં પ્રત્યેક દૂસરે ભૂતોં કે આધે ભાગ કા ચતુર્થાંશ મિલા હુઆ રહતા હૈ ઇસમેં સંદેહ નહીં ॥ ૨૬ ॥ હે મહર્ષિયોં ! જૈસે પંચીકૃત આકાશ મેં અપંચીકૃત આકાશ કા આધા ભાગ ઔર દૂસરે પ્રત્યેક અપંચીકૃતભૂતોં કે અર્દ્ધ ભાગ કા ચતુર્થાંશ, અર્થાત્ અપર પ્રત્યેક ભૂતોં કા અષ્ટમાંશ મિલા હુઆ હૈ ઇસમેં સંદેહ નહીં, ઇસી પ્રકાર, પ્રત્યેક ભૂત મેં મિશ્રણ જાનના ચાહિયે ॥ ૨૭ - ૨૮ ॥ ઇન પંચીકૃત પંચ મહાભૂતોં સે હી પ્રત્યેક સ્થૂલ બ્રહ્માંડ નિરંતર ઉત્પન્ન હોતા હૈ ઇસ મેં સંદેહ નહીં ॥ ૨૯ ॥ પ્રત્યેક બ્રહ્માંડ ભી ઊર્ધ્વાધોરૂપ સે નાનાશ્ચર્યમય ચતુર્દશ ભુવનોં મેં વિભક્ત હૈ ॥ ૩૦ ॥ ઉન પ્રત્યેક બ્રહ્માંડોં મેં ઉદ્‌ભિજ્જ, સ્વેદજ, અંડજ ઔર જરાયુજ યે ચાર પ્રકાર કે સ્થૂલ શરીર ઉત્પન્ન હોતે હૈં ॥ ૩૧ ॥ હે વિપ્ર શ્રેષ્ઠો ! ઇનકે અતિરિક્ત દૈવી સૃષ્ટિ કી ઉત્તમ વિચિત્રતા ઇનસે કુછ વિલક્ષણ હી હૈ ॥ ૩૨ ॥ શરીરોં કા અભિમાન રખનેવાલે જીવ ઔર અનંત બ્રહ્માંડોં કે અભિમાન રખનેવાલે હી ઈશ્વર હૈં ॥ ૩૩ ॥ હે મહર્ષિગણ ! ઇસ પ્રકાર સે પિંડ ઔર બ્રહ્માંડ કી એકતા પ્રતિપન્ન હુઈ, હે વિપ્રવરો ! આપ લોગ ઇસમેં વિસ્મય ન કરેં ॥ ૩૪ ॥ હે બ્રાહ્મણોં ! બ્રહ્મ મેં હી અવિદ્યા ઔર માયારૂપ આવરણ કે દ્વારા જીવ ઔર ઈશ્વર કા ભેદ કલ્પના કિયા ગયા હૈ ॥ ૩૫ ॥ શરીર કા અભિમાન રખનેવાલા જીવ, બ્રહ્મ કા પ્રતિબિંબ હૈ, વહ જીવ સ્વભાવ સે હી ઈશ્વર કો અપને સે ભિન્ન સમઝતા હૈ ॥ ૩૬ ॥ હે વિપ્રો ! ઉપાધિ કે ભેદ સે જીવ ઔર ઈશ્વર મેં ભેદદૃષ્ટિ જબ તક રહતી હૈ તબ તક જન્મ-મરણ-પ્રવાહરૂપ યહ સંસાર કભી ભી નિવૃત્ત નહીં હોતા હૈ । ઇસ કારણ હે દ્વિજશ્રેષ્ઠો ! જીવ ઔર ઈશ્વર મેં ભેદદૃષ્ટિ તત્ત્વજ્ઞ આત્મજ્ઞાનિયોં કો કદાપિ નહીં કરની ચાહિએ । હે મહર્ષિયોં ! ઇસસે ઉનકા અવશ્ય મંગલ હોતા હૈ ॥ ૩૭ - ૩૯ ॥ હે વિજ્ઞો ! અહંકારવાન્-અલ્પજ્ઞજીવ ઔર નિરહંકાર-સર્વજ્ઞ ઈશ્વર, ઇન દો વિરુદ્ધ ધર્મોં કી, "તત્ત્વમસિ" આદિ મહાવાક્યોં કે દ્વારા, અભેદબુદ્ધિ કૈસે હો સકતી હૈં, ઐસી શંકા કરો તો સુનો ॥ ૪૦ -૪૧ ॥

હે વિજ્ઞ વિપ્રવરો ! "તત્" ઔર "ત્વં" ઇન દોનોં પદોં કે વાચ્યાર્થ ઔર લક્ષ્યાર્થરૂપ દો દો અર્થ હોતે હૈં ઇસમેં સંદેહ નહીં ॥ ૪૨ ॥ અવિદ્યા, ઉસકા કાર્ય, ઔર કર્તૃત્વાદિ-ગુણયુક્ત-શરીર કા અભિમાની જીવ, યહી "ત્વમ્" પદ કા વાચ્યાર્થ હૈ ॥ ૪૩ ॥ હે પ્રતિભાશાલિયોં ! અવિદ્યારૂપ ઉપાધિ સે નિર્મુક્ત, સમાધિ-દશા-પ્રાપ્ત, અવિદ્યા ઔર ઉસકે કાર્ય સે રહિત, ચિન્માત્ર ઔર શુદ્ધ ચૈતન્ય હી "ત્વમ્" પદ કા લક્ષ્યાર્થ હૈં । અબ "તત્" પદ કા ભી વાચ્યાર્થ ઔર લક્ષ્યાર્થ કહતા હૂઁ ॥ ૪૪ - ૪૫ ॥ માયા ઔર ઉસકા કાર્ય, એવં સર્વજ્ઞત્વ આદિ ગુણોંવાલા ઈશ્વર, "તત્" પદ કા વાચ્ય-અર્થ હૈ, ઇસમેં સંદેહ નહીં ॥ ૪૬ ॥ માયારૂપ ઉપાધિ સે શૂન્ય, શુદ્ધ ચૈતન્ય, માયા ઔર ઉસકે કાર્ય સે રહિત, ઔર ચિન્માત્ર હી "તત્" પદ કા લક્ષ્ય-અર્થ હૈ ॥ ૪૭ ॥ હે વિપ્રશ્રેષ્ઠોં ! ઇસ પ્રકાર સે જીવ ઔર ઈશ્વર મેં ચૈતન્યરૂપ સે અભેદ હોને મેં કોઇ બાધા નહીં હૈ ॥ ૪૮ ॥ હે વિપ્રો ! ઉન દોનોં કી એકતા "અહં બ્રહ્માઽસ્મિ" ઇત્યાદિ મહાવાક્યોં સે ભી જાની જાતી હૈ ઇસમેં સંદેહ નહીં ॥ ૪૯ ॥ હે વિજ્ઞ વિપ્રવરો । જો સુસાધક "બ્રહ્મ

સત્ય હૈ, જગત મિથ્યા હૈ ઔર જીવ કેવલ બ્રહ્મ હી હૈ" ઐસા, શાસ્ત્રોપદેશ સે, શ્રીગુરૂપદેશ સે, ઔર અપને અનુભવ સે જાનતા હૈ એવં જિસકી સબ પ્રાણિમાત્રોં પર જ્ઞાન-યોગ સે સર્વથા બ્રહ્મબુદ્ધિ ઉત્પન્ન હુઇ હૈ, વહી મેરા જ્ઞાની ભક્ત, જીવન્ મુક્ત હૈં ॥ ૫૦ - ૫૨ ॥ ઇસ વેદાંત કે સિદ્ધાંત કા તાત્પર્ય સુનો । જબ અવિદ્યારૂપ ઉપાધિભ્રમ દૂર હો જાએગા, તો બ્રહ્મસત્તા હી લક્ષ્યાર્થરૂપ સે અવશેષ રહેગી । ઉસી પ્રકાર જબ માયારૂપ ઉપાધિ કા મહત્ત્વ તત્ત્વજ્ઞાન કે દ્વારા જ્ઞાત હોગા, તબ ભી લક્ષ્યાર્થરૂપ બ્રહ્મ હી અવશેષ રહ જાએગા । ઇસ પ્રકાર સે તત્ત્વજ્ઞાની-જીવન્-મુક્ત-મહાત્મા, જીવ ઔર ઈશ્વર કી અભેદ સત્તા અનુભવ કરકે, બ્રહ્માનન્દ મેં નિમગ્ન હોતે હુએ કૃતકૃત્ય હોતે હૈં ॥ ૫૩ - ૫૬ ॥

ઇસ સંસાર કો જડ઼ઽ્જીવગણ, વિષય કે રૂપ મેં દેખતે હૈં, ઔર અજ્ઞાની જીવ-ગણ સુખરૂપ સે દેખતે હૈં ॥ ૫૭ ॥ જ્ઞાનવાન્ વિવેકી જન સંપૂર્ણ સંસારપ્રપંચ કો પરિણામી જાનકર, દુઃખમય રૂપ મેં અનુભવ કરતે હૈં ॥ ૫૮ ॥ પરંતુ મેરે જ્ઞાનીભક્ત જીવન્-મુક્તગણ, ઇસ સંસાર કો કુછ ઔર હી અલૌકિક રૂપ મેં દેખતે હૈં ॥ ૫૯ ॥ હે વિપ્રવરો ! વે મેરી પ્રકૃતિ-પ્રસૂત, સર્વથા અદ્ભુત, ઇસ સંસાર કો આકાશ મેં ગંધર્વનગર કે સમાન બાર બાર દેખકર ઔર ઉસકે સ્વરૂપ કો મિથ્યા હી જાનતે હુએ ભી ઉસ કૌતુકપ્રદરૂપ કો દેખ દેખકર આનંદિત હોતે હૈં ॥ ૬૦ - ૬૧ ॥ વે ઇસ સંસાર કો મૃગમરીચિકાવત્, (mirage) અનેક ભ્રમયુક્ત, ઇન્દ્રજાલવત્, મિથ્યા પ્રપંચોં કા મૂલ ઔર મેરી શક્તિ કે હી ગુણોં કા પરિણામ સ્વરૂપ દેખકર, ઉસમેં ફંસતે નહીં । વે ઇસ પ્રપંચ મેં રહકર ભી જલ મેં પદ્મપત્ર કે સમાન ઉસસે અલગ હી રહતે હૈં । શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણોં કો યહી સર્વત્ર સુખપ્રદ, હિતકર, ઉચ્ચપદ લક્ષ્યરૂપ હોના ચાહિયે । ઉનકે લિએ યે સબ સંસાર પરિવાર કે સમાન હૈ ॥ ૬૨ - ૬૫ ॥ દેવતા, ઋષિ ઔર પિતૃગણ ઉનકે લિએ બાંધવ હૈં । ઉનકે લિએ ઇસ સંસાર મેં ગૃહણીય ભી કુછ નહીં હૈ, ઔર ત્યાજ્ય ભી કુછ નહીં હૈ ॥ ૬૬ ॥ વે સ્થૂલ શરીર સે માતા, પિતા, કુલ, જાતિ ઔર સમસ્ત પૃથિવી કો, ઔર વિશેષતઃ જન્મ-ભૂમિ કો ધન્ય કરતે હૈં ॥ ૬૭ ॥ હે વિપ્રો ! વે સૂક્ષ્મશરીર સે સૂક્ષ્મ-દૈવી જગત્ કો સબ પ્રકાર સે સર્વદા ધન્ય કહતે હૈં ઇસમેં સંદેહ નહીં ॥ ૬૮ ॥ ઔર બ્રહ્માનંદ સુસંદોહ કે સમ્યક્ વિલાસ સ્વરૂપ સે નિઃસંદેહ મુઝે ધન્ય ધન્ય કરતે હૈં ॥ ૬૯ ॥

॥ ઇસ પ્રકાર શ્રીધીશગીતોપનિષદ્ મેં બ્રહ્મવિદ્યાસંબંધી યોગ-શાસ્ત્ર કા ધીશર્ષિસંવાદાત્મક વેદાંત-સિદ્ધાંત નિરૂપણ નામ કા છઠા અધ્યાય સમાપ્ત હુઆ ॥

૭. વિરાટ્સ્વરૂપવર્ણન

ઋષિગણ બોલે ॥ ૧ ॥ હે પ્રભો ! હે ભગવન્ ! હે સર્વજ્ઞ ! હે દયાર્ણવ ! હે વિશ્વેશ ! હે દેવાદિદેવ । હે જગન્નિવાસ ! હે સબ ગુરુઓં કે આદિગુરુ ! હે વિશ્વંભર ! હે વિભો ! આપકી અપાર કૃપા સે આજ હમારા અંતર્નેત્રરૂપી જ્ઞાનનેત્ર, જો શ્રેષ્ઠ નિર્મલ તૃતીય નેત્ર હૈ, નિશ્ચય હી ખુલ ગયા હૈ ॥ ૨ ॥ આપકી કૃપા કે ઉદય સે અબ હમ દેખતે હૈં કિ આપ જૈસે માલા મેં મણિગણ કે બીચ પિરોયા હુઆ સૂત્ર રહતા હૈ ઉસી પ્રકાર સબ પિંડોં ઔર સબ બ્રહ્માંડોં મેં એકરૂપ સે સદા અનુસ્યૂત રહકર સબકે અસ્તિત્વ ઔર સબકે ચૈતન્ય કા સંપૂર્ણ વિધાન નિરંતર કરતે હૈં ॥ ૩ ॥ પુનઃ હે અનંત ! જિસ પ્રકાર ઘર મેં છિદ્રરૂપમાર્ગ સે પ્રવિષ્ટ સૂર્યકિરણોં મેં તૈરતે હુએ અપરિમિત અણુસમૂહોં કો હમ દેખતે

હૈં, ઉસ પ્રકાર આદિ-અંત-રહિત મહાકાશ મેં અનંત બ્રહ્માંડ સમૂહ, આપકે વિરાટ્ દેહ કા આશ્રય લેકર તૈર રહે હૈં ઔર શોભા કો નિશ્ચય હી બઢ़ा રહે હૈં ॥ ૪ ॥

હમ પુનઃ દેખ રહે હૈં કિ આપ કા વિરાટ્ રૂપ જહાઁ ઇસ સમય પ્રકાશિત હો રહા હૈ ઉસ દેશ કી દિશાઓં કા ન આદિ ઔર ન અનંત દિખાઈ દેતા હૈ । હે મહાકાલ ! હમ પુનઃ આપ કે વિરાટ્ દેહ મેં મહાકૌતુક દેખ રહે હૈં । આપ કે ઉસ વિરાટ્ રૂપ મેં અનંત સૂર્ય ઔર અનંત ગ્રહોં-ઉપગ્રહોં દ્વારા પરિવ્યાપ્ત, અનંત બ્રહ્માંડસમૂહ આપસ કે ઘાત-પ્રતિઘાત સે પરમાણુરૂપોં મેં પરિણત હો રહે હૈં । ઔર હે પ્રભો ! કહીં, સબ પરમાણુપુંજ સમ્યક્ રૂપ સે પુનઃ ઘનીભૂત હોકર નક્ષત્રસમૂહ ઔર સૂર્યાદિ અખિલ ગ્રહોંપગ્રહોં સે આવૃત્ત અનેક પ્રકાર કે ઔર અનેક આકૃતિવાલે બ્રહ્માંડરૂપોં મેં અનુક્ષણ પરિણત હો રહે હૈં । પરંતુ હે પ્રભો ! ઇન બ્રહ્માંડસમૂહોં કી ઉત્પત્તિ ઔર લય કા કાર્ય જિસ કાલ મેં પ્રતિભાસિત હોતા હૈ ઉસ કાલ કા કિસી પ્રકાર ભી ન આદિ ઔર ન અંત દિખાઈ પડ़ता હૈ ॥ ૫ - ૭ ॥ આપ કે વૈરાટ્ય સે ઓતપ્રોત ઉસ દેશ ઔર કાલ કા જબ ન આદિ હૈ ઔર ન અંત, તબ આપ કે વિરાટ્ સ્વરૂપ ઔર અસીમ દેહ કા આદિ ઔર અંત, નિઃશેષરૂપ સે કોઇ દેખને મેં કૈસે સમર્થ હો સકતા હૈ ? ઔર હમ જૈસે મૂર્ખોં કી તો બાત હી ક્યા હૈ ॥ ૮ ॥ હે સદા ભૂતસ્રષ્ટા ! પાલક ! ભૂતહારી વિભો ! હમ સબ યહાઁ ફિર ભી યહ દેખતે હૈં કિ અનંત બ્રહ્માંડસમૂહ પૃથક્ પૃથક્ રૂપ મેં આપ કી પ્રકૃતિ સે, કર્મસ્રોત મેં, અપને આપહી પ્રકટ હોકર અપને આપ હી આપકી પ્રકૃતિ મેં સદ્યઃ પ્રવેશ કરકે બારબાર લય કો પ્રાપ્ત હોતે હૈં ॥ ૯ ॥ ઉસી કર્મસ્રોત મેં અપને આપ હી પ્રત્યેક પરમાણુ સે ભૂતભાવોદ્ભવકર વિસર્ગ દ્વારા આપકો હી પ્રકૃતિ સે ચિજ્જડગ્રંથિરૂપી અનંત પિંડ પ્રકટ હોતે હૈં ઔર દૂસરી ઓર અપને આપહી આપકી પ્રકૃતિ મેં પ્રવેશ કરકે લય કો પ્રાપ્ત હોતે હૈં ॥ ૧૦ ॥ હે વિશ્વચક્ષુ ! હમ લોગ પુનઃ દેખતે હૈં કિ આપ અનંત નેત્ર હોકર પિંડસમૂહ ઔર બ્રહ્માંડસમૂહ કી ગતિ કો નિરંતર દેખતે હો ઔર અપની ધર્મશક્તિ કે દ્વારા ક્રમશઃ ઉનકો અપની ઓર આકર્ષિત કરતે જાતે હો । ઇસ પ્રકાર કે સબ ચમત્કારોં કો દેખકર હમારી બુદ્ધિ ચકિત હો રહી હૈ ॥ ૧૧ ॥ હે વિશ્વચેતા ! ઉસી પ્રકાર હમ યહ ભી દેખતે હૈં, કિ આપ અનંતકર્ણ હોકર સબ અનંત બ્રહ્માંડ ઔર અનંત પિંડોં કી પ્રાર્થના નિરંતર શ્રવણ કરતે હૈ ઔર ચિતિશક્તિ દ્વારા ક્રમશઃ ઉત્તરોત્તર ચેતનાયુક્ત કરતે હુએ ઉનકો આપ અપના સાન્નિધ્ય દેતે હુએ વિરાજમાન હૈં ॥ ૧૨ ॥ હે રસમય ! હમ પુનઃ દેખતે હૈં કિ આપ અનંત રસનાયુક્ત હોકર બ્રહ્માણ્ડસમૂહ ઔર અનંત પિંડસમૂહ મેં બુદ્ધિરૂપ સે સુહૃદ્ભાવ મેં રહકર સબ પ્રાણિયોં કો અપને કૃપાકણ સે વિવેકપૂર્વક પરમાનંદમય અધ્યાત્મપદ દિખા દેતે હો ॥ ૧૩ ॥ હે સકલ તેજોં કે ખનિરૂપ તેજોમય ! હમ પુનઃ દેખતે હૈં કિ આપ અનંત સ્પર્શેન્દ્રિયસમૂહ સે યુક્ત હોકર અગણિત ઔર અનંત બ્રહ્માંડોં ઔર પિંડસમૂહોં કો અપને તેજોં કે દ્વારા સ્પર્શ કરકે સબકો અપની ઓર નિરંતર ખીંચકર ઉનકા પતન હોને નહીં દેતે ॥ ૧૪ ॥

હે વિશ્વાધાર ! હમ પુનઃ દેખતે હૈં કિ આપ અનંત નાસિકાયુક્ત હોકર બ્રહ્માંડ ઔર પિંડસમૂહ કે પુણ્યપુંજ કા શુભ આઘ્રાણ ગ્રહણ કરકે ઉનકે અસ્તિત્વ કો અપને મેં હી વિલીન કરને કે લિએ ઉનકો ઉનકે યથાયોગ્ય અધિકાર કે અનુસાર અભ્યુદય ઔર નિઃશ્રેયસ નિરંતર પ્રદાન કરતે રહતે હો ॥ ૧૫ ॥ હે ત્રિગુણાતીત ! હે સદા ભાવાતીત ! હે વિભો ! હે પ્રભો ! અનુક્ષણ ઇસસે પૂર્વ જબ હમ દર્શનેન્દ્રિયોં કો તૃપ્ત કરને વાલે આપકે નિર્મલ ઔર સર્વ-મનોહર ગુણમય ઔર ભાવમય અલૌકિક રૂપ કે દર્શન કરતે થે તબ હમારા મન શીઘ્ર લયાવસ્થા કો પ્રાપ્ત હો ગયા થા ॥

૧૬ ॥ અબ તો આપકે ઇસ વિશાલ વિરાટ્સ્વરૂપ કા દર્શન કરકે હમ લોગોં કી બુદ્ધિ ભી ચકિત ઔર થકિત હોકર લયાવસ્થા કો પ્રાપ્ત હો રહી હૈ । અબ કૃપા કરકે આપ ઐસે અપને રૂપ મેં હમેં દર્શન દેવેં કિ જિસ કે અવલમ્બન સે હમ હર સમય આપકે સાન્નિધ્ય કો ભી પ્રાપ્ત કર સકેં ॥ ૧૭ ॥ હે સર્વેશ્વર ! હે ભક્તવાંછા કલ્પતરુ ! હે પ્રભો ! હે પાલક ! આપ રૂપરહિત ઔર વિભુ હોને પર ભી અપને ભક્તોં કે કલ્યાણ કે લિએ ઉનકી પ્રકૃતિ ઔર પ્રવૃત્તિ જનિત પ્રાર્થના કો સ્વીકાર કરકે હી નાના સગુણરૂપ ધારણ કરકે ઉનકા કલ્યાણ સાધન કરતે હૈં ॥ ૧૮ ॥ હે સવિતઃ આપ હી સૂર્ય-રૂપ ધારણ કરકે તેજ દ્વારા ભક્તોં કો કૈવલ્ય ભૂમિ મેં નિરંતર આકર્ષિત કરતે હૈં । હે નારાયણ ! આપ વિષ્ણુ-રૂપ ધારણ કરકે ચિદ્ભાવ દ્વારા ઉનકી ક્રમોન્નતિ કા પર્યવેક્ષણ કરકે ઉનકો બ્રહ્મસદ્ભાવ પ્રાપ્ત કરાતે હો ॥ ૧૩ ॥ હે શક્તિમન્ ! આપ હી દેવીરૂપ ધારણ કરકે ધર્મશક્તિ દ્વારા સબકે નિયામક પરમપદ મેં સદા ઉનકો પહુઁચા દેતે હૈં । હે શમ્ભો ! આપ હી શિવરૂપ ધારણ કરકે સદ્ભાવ દ્વારા સબકે અસ્તિત્વવિધાનકારી નિર્ભય નિઃશ્રેયસ પદ મેં અપને ભક્તોં કો અવશ્ય પહુઁચા દેતે હૈં ॥ ૨૦ ॥ ઔર હે સિદ્ધિપતે ! આપ હી ગણપતિ કા સ્વરૂપ ધારણ કરકે બુદ્ધિ દ્વારા ભક્તોં કો સ્વરૂપ દિખાકર નિરંતર પરમમુક્તિપદ પ્રદાન કરતે હૈં । હે ગુરો ! ઇસ સંસાર મેં આપહી સબ ગુરુઓં કે આદિગુરુ હૈં ક્યોંકિ આપ સકલ દેશકાલ સે નિરંતર અપરિચ્છિન્ન ઔર સર્વાદિગુરુ હોકર જ્ઞાનસ્વરૂપ મેં સદા વિરાજમાન રહતે હૈં ઔર સબ બ્રહ્માંડોં મેં હમ ઋષિગણ આપકે હી જ્ઞાનસાગર કી વિપ્રુટ્કણિકા કો (અર્થાત્ છિડ઼્કે હુએ છીંટોં કો) લેકર બનેં જ્ઞાન-સ્રોતોં કો, ઇસ વિશ્વ મેં પ્રવાહિત કરતે હૈં । ઇસમેં વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણગણ સ્નાન કરકે હી મુક્તિ કો પ્રાપ્ત હુએ હૈં ॥ ૨૧ - ૨૨ ॥

હે દેવનાયક વિભો ! સૃષ્ટિ, સ્થિતિ ઔર પ્રલય કારિણી વિશ્વવ્યાપક કર્મ કી ધારા આપસે ઉત્પન્ન હોકર આપ મેં હી વિલીન હોતી હૈ ઔર સબ દેવતાગણ સદા આપકે હી અંગરૂપ હોકર પ્રત્યેક બ્રહ્માંડ મેં પ્રસન્નતા સે કર્મ કી વ્યવસ્થા અહર્નિશ કરતે હુએ સૃષ્ટિ, સ્થિતિ ઔર લય કી વ્યવસ્થા કા સામંજસ્ય વિધાન કરતે હૈં । હે પ્રજાપતે ! ઉદ્ભિજ્જ, સ્વદેજ, અંડજ ઔર જરાયુજસમૂહ રૂપી જો ચતુર્વિધભૂતસંઘ હૈં વે સબ, ઔર જો દૈવી, માનવી ઔર આસુરીરૂપી ત્રિવિધ-લોક-સૃષ્ટિયાં હૈં વે સબ, મહાસમુદ્ર મેં બુદ્બુદ્વત્, આપસે હી યહાઁ ઉત્પન્ન હોકર આપ મેં હી લય કો પ્રાપ્ત હોતે હૈં । પિતૃગણ આપસે હી અતુલ શક્તિ કો લેકર મનુષ્ય કી ક્રમોન્નતિ-વિધાન કરકે ચતુર્વિધ-ભૂતસંઘ ઔર લોકસમૂહ કી વ્યવસ્થા મેં ભલીભાંતિ સહાયતા કરતે હૈં ॥ ૨૬ - ૨૫ ॥ હે ધીશ ! યદ્યપિ ચતુર્વિંશતિ તત્ત્વ સે ભી અતીત-વિભવ આપ હી હો તથાપિ અંતિમ-તત્ત્વ-આપ, બુદ્ધિ મેં જ્ઞાનશક્તિરૂપ સે અધિકારી, અનિર્વચનીય ઔર નિત્ય-સ્થિત રહકર જીવમાત્ર કો અભ્યુદય ઔર નિઃશ્રેયસ કા માર્ગ પ્રદર્શિત કરાતે હો ॥ ૨૬ ॥ સ્વાધીનતા કે મદ સે વિમોહિત જો મૂઢ઼ જીવ પ્રમાદવશ, જ્ઞાનનિધિ-આપ કે ઇંગિત કીએ માર્ગ કી નિત્ય અવહેલના કરતે હૈં વે અવશ્ય કલ્યાણકારી અભ્યુદય કે માર્ગ સે ચ્યુત હોકર હી દુઃખદાયી જન્મમૃત્યુઓં કે ગહન સંસારચક્ર મેં અતિશય ઘૂર્ણાયમાન હોકર દુઃખ ભોગતે રહતે હૈં ॥ ૨૭ ॥ હે દયાસાગર ! હે સિદ્ધિ દેવી સે અલંકૃત વામપાર્શ્વ ભગવન્ ગણપતે ! આપ કા હી જો ઇસ સંસાર મેં જગત્પૂજ્ય ભર્ગ (અર્થાત્ તેજ) હૈ, વહ હમારી બુદ્ધિ કો અપની શક્તિ કે દ્વારા અસત્-કર્મસમૂહ સે બચાકર સત્કર્મ મેં શીઘ્ર પ્રેરણા કરે । આપ કો હમ અનન્યભાવ સે પ્રણામ કરતે હૈં ॥ ૨૮ ॥ વ્યાસદેવ બોલે ॥ ૨૯ ॥ ઇતના કહકર વે ઋષિગણ કુછ દેર તક આનંદાશ્રુયુક્તમુખ, ગદ્-ગદ્કણ્ઠ-સ્વર, રોમાંચિત ઔર નિઃસ્તબ્ધ હોકર રહે । તદનંતર ભગવાન્ ગણપતિજી ને સ્મિતકર (અર્થાત્ મુસ્કરાકર) મધુર સ્વર

સે કહા ॥ ૩૦ ॥ ગણપતિ બોલે ॥ ૩૧ ॥

હે ભક્ત દ્વિજગણ ! યોગ-યુક્ત અવસ્થા મેં મેરા સગુણરૂપ, આત્મયુક્ત અવસ્થા મેં મેરા મહદદ્ભુત વિરાટ્રૂપ ઔર કર્મ યુક્ત અવસ્થા મેં મેરા વિભૂતિમયરૂપ મેરી ઉપાસના મેં સહાયક હોતા હૈ । યહી શ્રુતિ હૈં ॥ ૩૨ - ૩૩ ॥ જીવ પ્રાકૃત ઔર સ્વાધીનરૂપ સે દો પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ । પ્રાકૃત જીવોં મેં મૈં હસ્તી હૂઁ, ઔર સ્વાધીન જીવોં મેં મૈં મનુષ્ય હૂઁ ॥ ૩૪ ॥ ઇસી કારણ હસ્તી કે સદૃશ મુખ ઔર મનુષ્ય કે સદૃશ શરીર હોકર મૈં ભક્તોં કો નિરંતર પ્રકટ હોકર અપના દર્શન દેતા હૂઁ । મૈં યોગ મેં રાજયોગ હૂઁ પરંતુ હે દ્વિજશ્રેષ્ઠોં ! ઐસા હોકર ભી મૈં ચતુર્વિધ ધ્યાનોં મેં સે પંચોપાસના કે પાઁચ ધ્યાન-યૂક્ત સ્થૂલ ધ્યાન હી હૂઁ ઇસમેં કુછ સંદેહ નહીં હૈ । મૈં આપ લોગોં સે સત્ય કહતા હૂઁ ॥ ૩૬ - ૩૭ ॥ નરોં મેં મૈં રાજા હૂઁ પરંતુ રાજ્ય મેં મૈં મંત્રી-રૂપ હૂઁ ક્યોંકિ મંત્રિ-મંડલ જ્ઞાન સહાયક હૈ ॥ ૩૮ ॥ શક્તિયોં મેં મૈં દૈવી શક્તિ હૂઁ પરંતુ ઐસા હોકર ભી હે મહર્ષિયોં ! મૈં લૌકિક શક્તિયોં મેં સંઘ-શક્તિ હૂઁ ક્યોંકિ સંઘ-શક્તિ મેં આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક ઔર આધિભૌતિક ઇન તીનોં શક્તિયોં કા વિકાસ અપને-આપ હી હો જાતા હૈ ॥ ૪૦ ॥ મૈં વર્ણોં મેં બ્રાહ્મણ હૂઁ ઔર આશ્રમોં મેં સન્યાસાશ્રમ હૂઁ । હે બ્રાહ્મણોં ! વૃધ્દ્ત્વ-રૂપ સે પૂજનીય સબ પ્રકાર કે વૃધ્દ્ોં મેં મૈં સર્વથા જ્ઞાનવૃધ્દ્ હી હૂઁ, ઇસમેં કુછ વિચાર ન કરો ઔર મનુષ્યશ્રેણી મેં મૈં અધ્યાત્મ લક્ષ્ય-યુક્ત આર્ય હૂઁ ॥ ૪૧ - ૪૨ ॥ ભક્તગણોં મેં મૈં જ્ઞાનીભક્ત હૂઁ । વેદોં કે બીચ મૈં સામવેદ હૂઁ કિંતુ વેદવિભાગોં મેં મૈં ઉપનિષદ્રૂપ હૂઁ ॥ ૪૩ ॥

યોગ કે અંગોં મેં મૈં પ્રત્યાહાર હૂઁ પરંતુ સબ સમાધિયોં મેં મૈં નિર્વિકલ્પ સમાધિ હૂઁ ॥ ૪૪ ॥ હે બ્રાહ્મણોં ! મંત્રયોગ મેં મૈં મંત્ર હૂઁ, હઠયોગ મેં મૈં પ્રાણાયામ હૂઁ, લયયોગ મેં મૈં લયક્રિયા હૂઁ ઔર રાજયોગ મેં મૈં વિવેચન હૂઁ ॥ ૪૫ ॥ હે બ્રાહ્મણોં ! દાનધર્મ મેં મૈં બ્રહ્મદાન હૂઁ, તપધર્મ મેં મૈં યમ (અર્થાત્ અષ્ટાંગ-યોગ કા પ્રથમ ચરણ : યમ, નિયમ, આસન ઇત્યાદિ) હૂઁ, કર્મયોગ મેં મૈં જ્ઞાનપ્રકાશ હોને સે નિત્ય કર્મ હી હૂઁ ઇસમેં કોઇ વિવેચના નહીં હૈ । હે વિજ્ઞ બ્રાહ્મણ-શ્રેષ્ઠોં । ઉપાસના યજ્ઞોં મેં મૈં પરાભક્તિયુક્ત બ્રહ્મોપાસના હૂઁ, જ્ઞાનયજ્ઞ મેં મૈં મનન હૂઁ ઔર હે વિપ્રો ! મહાયજ્ઞોં મેં મૈં સર્વ-યજ્ઞ-શિરોમણિ બ્રહ્મયજ્ઞ હૂઁ । સભા કે બીચ મેં મૈ વક્તા હૂઁ ઔર શિક્ષકોં કે બીચ મેં મૈં આચાર્ય હૂઁ ॥ ૪૬ - ૪૯ ॥ ઉપદેશકોં કે બીચ મેં મૈં જગત્-પૂજ્ય ગુરુ હૂઁ । હે વિપ્રો ! ભૂતગણોં કે અંતર મેં અવસ્થિત મૈં આત્મા હૂઁ ॥ ૫૦ ॥ સર્વ પ્રાણિયોં મેં મૈં હી નિઃસંદેહ ચેતના રૂપ હૂઁ । મૈં હી શબ્દસમૂહ મેં નાદ ઔર વાક્યસમૂહ મેં ઓંકાર હૂઁ ॥ ૫૧ ॥

મૈં દેવતાઓં મેં ઇન્દ્ર, મહર્ષિયોં મેં ભૃગુ, પિતરોં મેં અર્યમા ઔર નિયામકોં મેં યમ હૂઁ ॥ ૫૨ ॥ અસુરોં મેં મુઝકો બલિ જાનો । મૈં સરિતાઓં મેં જાહ્નવી ઔર સબ જલાશયોં મેં નિઃસંદેહ સાગર હૂઁ ॥ ૫૩ ॥ હે મહર્ષિગણ, આનંદપ્રદ પદાર્થોં મેં મૈં પુષ્પ હૂઁ । હે વિપ્રો ! તેજસ્વિયોં મેં મૈં પરમ પવિત્ર તેજરૂપ હૂઁ ॥ ૫૪ ॥ બલવાનોં મેં મૈં કામ-રાગ-વિવર્જિત બલ હૂઁ ઔર ઉત્પત્તિ કે લિએ પ્રાણિયોં મેં મૈં ધર્મ-અવિરુધ્દ્ કામ હૂઁ ॥ ૫૫ ॥ હે વિદ્વાન્ વિપ્રવરો ! મૈં વિદ્યાસમૂહોં મેં અધ્યાત્મવિદ્યા હૂઁ ઔર વાદિગણ મેં મૈં સત્યપ્રકાશ વાદ હૂઁ ॥ ૫૬ ॥ સ્ત્રિયોં મેં મૈં તપોરૂપ હૂઁ ઔર પુરુષોં મેં યજ્ઞરૂપ હૂઁ । હે વિપ્રો ! મૈં ત્રિગુણ મેં સત્ત્વગુણ હૂઁ ॥ ૫૭ ॥ ત્રિભાવોં મેં મૈં અધ્યાત્મભાવ હૂઁ । મૈં શીલ મેં વિનય ઔર સદાચારો મેં વૃધ્દ્ોં કે ચરણકમલોં મેં પ્રણામરૂપ હૂઁ ॥ ૫૮ ॥ હે મહાવિજ્ઞ બ્રાહ્મણોં ! મૈં કારણબ્રહ્મરૂપ સે એક અદ્વિતીય હોકર ભી અનંત હૂઁ યહ સત્ય હૈ ઇસમેં સંદેહ નહીં ॥ ૫૯ ॥ કાર્યબ્રહ્મરૂપ સે

સંખ્યા મેં અનંત હોને કે કારણ મેરી વિભૂતિયોં કી કોઈ ભી સંખ્યા નહી કર સક્તા ॥ ૬૦ ॥ કેવલ આપ વિપ્રવરોં કે કલ્યાણાર્થ હી દિગ્દર્શનરૂપ સે આપ લોગોં સે યહ કુછ વર્ણન કિયા હૈ ॥ ૬૧ ॥ આપ મેરે હૃદયગ્રાહી ઉપદેશ કો અપને હૃદય મેં નિરંતર રખકર મેરી ઉપાસના મેં રત હોકર ઉત્તમ મોક્ષપદ કો પ્રાપ્ત હોં ॥ ૬૨ ॥ હે વિપ્રો ! મેરી પ્રકૃતિ પર આપકી સાત્ત્વિક શ્રદ્ધા ચિરકાલ તક બની રહે । મેરી પ્રકૃતિ હી સ્ત્રીભાવ કો ધારણ કરકે કામદા, ભગિનીભાવ કો ધારણ કરકે અર્થ ઔર સિદ્ધિપ્રદા ઔર માતૃભાવ ધારણ કરકે સદા ધર્મ ઔર શક્તિપ્રદા હોકર મેરે જ્ઞાની-ભક્તોં કો સબ ઓર સે પ્રકૃતિસ્થ કરતી હુઈ ઉનકો સુદુર્લભ મુક્તિપદ પ્રદાન કરતી હૈ ॥ ૬૩ - ૬૫ ॥ મેરી શક્તિ પર શ્રદ્ધાન્વિત ભક્તોં કો ચતુર્વર્ગ સુલભ હો જાતા હૈ હે વિપ્રવરો ! ઇસમેં સંદેહ નહીં હૈ ॥ ૬૬ ॥ યહ મૈંને અતિ ગોપનીય ઉપનિષદ્ આપ લોગોં કો સુનાયા હૈ । આપ ઇસકો ધીશગીતા નામ સે પ્રચારિત કરો ॥ ૬૭ ॥ જિસસે મેરે સર્વ ભક્ત ચતુર્વર્ગ પ્રાપ્ત કરેં । હે વિપ્રવરો ! અભક્ત, નાસ્તિક, શ્રદ્ધાહીન, ગુરુ-વિરોધી, કૃતઘ્ન ઔર પાપાત્મા વ્યક્તિયોં કો ઇસકો કદાપિ નહીં દેના ॥ ૬૮ - ૬૯ ॥ ગુરુ ઔર શાસ્ત્રોં મેં જિનકી શ્રદ્ધા હૈ, પરમ્-લોકપર જિનકા વિશ્વાસ હૈ, જિનકા લક્ષ્ય આધ્યાત્મિક હૈ ઔર જિનમેં પવિત્ર મત્પરાયણતા નિરંતર હૈ, ઉનકો યહ ધીગગીતા અવશ્ય દેની ચાહિયે ॥ ૭૦ - ૭૧ ॥ ઇસ પવિત્ર ધીશગીતા કા જો અધ્યયન ઔર અધ્યાપન કરતે હૈં, ક્લેશ કર્મવિપાક ઔર આશય સે રહિત હોકર વે મેરે સબ ભક્ત મત્સાયુજ્ય કો અવશ્ય પ્રાપ્ત હોતે હૈં । ઉનકો ઇસ સંસાર મેં કિસી પ્રકાર ભી કોઇ તાપ બાધા નહીં દેતા હૈ ॥ ૭૨ - ૭૩ ॥ શ્રદ્ધા કે સાથ ઇસ કલ્યાણ-કારિણી ગીતા કા જો પાઠ કરતે હૈં, અથવા જો ઇસકે દ્વારા કેવલ પાઠાત્મક વા હવનાત્મક ગણપતિ-યાગ કા અનુષ્ઠાન કરતે હૈં, મેરે ઉન ભક્તોં કી સબ આધિ ઔર વ્યાધિયાઁ નષ્ટ હો જાતી હૈ ॥ ૭૪ - ૭૫ ॥ હે દ્વિજોં ! જો સદા ભક્તિભાવ સે સંયત ઔર તપ-પરાયણ હોકર ભલીભાંતિ ઇસકા સાર્થક પાઠશ્રવણ અથવા ઇસકે દ્વારા ગણપતિયાગ કા અનુષ્ઠાન કરતે હૈં, ઉન જીવોં કી ઐસે કોઇ બાધાઐઁ, વિપત્તીયાઁ યા વિઘ્નસમૂહ નહીં હૈં, જો શીઘ્રહી દૂર ન હો સકેં, હે વિપ્રવરો ! ઇસમેં કુછ સંદેહ નહીં હૈ ॥ ૭૬ ૭૮ ॥

મેરે આર્ત્ત, જિજ્ઞાસુ ઔર અર્થાર્થી તીનોં હી પ્રકાર કે ભક્ત ઇસ ગીતા કે આશ્રય સે નિઃસંદેહ હી સફલમનોરથ હોંગે ઔર ઉસી પ્રકાર મેરે જ્ઞાનીભક્ત ભી ઇસ ગીતા કે શ્રવણ, મનન ઔર નિદિધ્યાસન દ્વારા અપરોક્ષાનુભૂતિ સે મેરે દર્શન કરને મેં અવશ્ય સમર્થ હોંગે ॥ ૭૯ - ૮૧ ॥ ચારોં વર્ણ ઔર ચારોં આશ્રમોં કે સ્વધર્માનુરત જીવોં કી તો બાત હી ક્યા હૈ । મુઝમેં અટલ શ્રદ્ધા રખનેવાલે જીવમાત્ર કો હી યહ ધીશગીતા ચતુર્વર્ગફલપ્રદ હૈ । યહ સત્ય હૈ, ઇસમેં સંદેહ નહીં ॥ ૮૨ - ૮૩ ॥

॥ ઇસ પ્રકાર શ્રીધીશગીતોપનિષદ્ કે બ્રહ્મવિદ્યાસંબંધી ધોશર્ષિસંવાદાત્મક યોગ શાસ્ત્ર કા વિરાટ્સ્વરૂપ નિરૂપણ નામક સપ્તમ અધ્યાય સમાપ્ત હુઆ ॥

। યહ શ્રીધીશગીતા સમાપ્ત હુઈ ।

Proofread by Paresh Panditrao

Shri Dhishagita Bhashanuvada Hindi Translation

pdf was typeset on December 3, 2022

Please send corrections to *sanskrit@cheerful.com*